

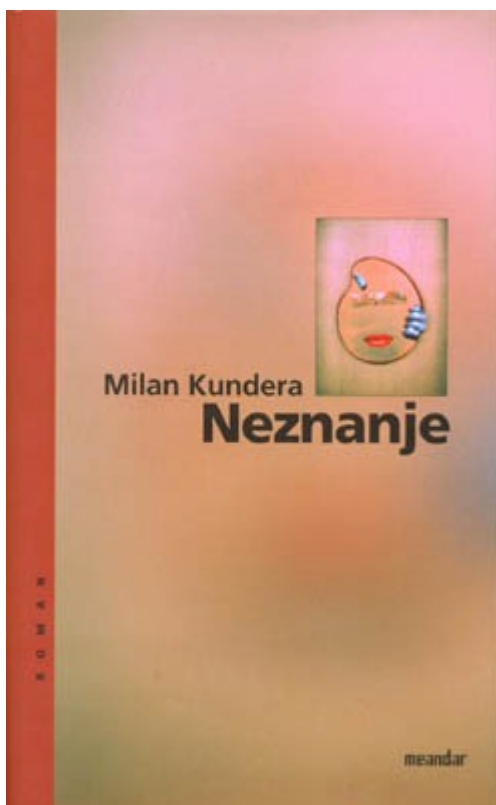
- Što još radiš ovdje! - Glas joj nije bio grub, ali ni ljubazan; Svlvie se ljutila.
- A gdje bih trebala biti? - upita Irena.
- Kod kuće!
- Želiš li reći da ovdje više nisam kod kuće? Naravno, nije ju htjela potjerati iz Francuske, niti joj dati do znanja da je nepoželjna strankinja: - Znaš dobro što mislim!
- Da, znam, ali zar zaboravljaš da ovdje imam posao? Stan? Djecu?
- Slušaj, poznajem Gustafa. Sve bi učinio da se možeš vratiti u svoju zemlju. A tvoje kćeri, ne pričaj mi gluposti! Pa, imaju već svoj vlastiti život! Zaboga, Irena, ono što se u vas događa naprosto je zapanjujuće! U takvim situacijama stvari uvijek dođu na svoje mjesto.
- Svlvie! Ne radi se samo o praktičnim stvarima, poslu, stanu. Živim ovdje već dvadeset godina. Moj život je ovdje!
- Ta, kod vas je revolucija! — reče tonom koji nije dopuštao protivljenje. Potom zašuti. Tom je šutnjom Ireni htjela priopćiti da ne treba bježati kada se događaju velike stvari.
—Ali, vratim li se u svoju zemlju, više se nećemo viđati
- reče Irena kako bi prijateljicu dovela u nepriliku.

Milan Kundera

Ovo prijateljsko nadmudrivanje potraja. Glas Svlvie postade topao: »Draga moja, posjećivat ću te! Obećavam ti, obećavam!«

Sjedile su jedna pored druge nad dvjema već odavno praznim šalicama kave. Irena ugleda suze u očima ganute Svlvie koja se nagne prema njoj i stisne joj ruku: »Bit će to tvoj veliki povratak.« Zatim ponovi: »Tvoj veliki povratak.« ,

Ponovljene, te su riječi zadobile takvu snagu da ih Irena u sebi vidje ispisane velikim slovima: Veliki Povratak. Više se nije bunila: prepustila se slikama što su iznenada isplivale iz starih štiva, filmova, vlastita sjećanja, a možda i sjećanja predaka: izgubljeni sin koji se vraća ostarjeloj majci; muškarac koji se vraća voljenoj ženi od koje ga je okrutna sudbina nekoć otrgnula; rodna kuća koju

- Neznanje
- Što još radiš ovdje! - Glas joj nije bio grub, ali ni ljubazan; Svlvie se ljutila.
- A gdje bih trebala biti? - upita Irena.
- Kod kuće!
- Želiš li reći da ovdje više nisam kod kuće? Naravno, nije ju htjela potjerati iz Francuske, niti joj dati do znanja da je nepoželjna strankinja: - Znaš dobro što mislim!
- Da, znam, ali zar zaboravljaš da ovdje imam posao? Stan? Djecu?
- Slušaj, poznajem Gustafa. Sve bi učinio da se možeš vratiti u svoju zemlju. A tvoje kćeri, ne pričaj mi gluposti! Pa, imaju već svoj vlastiti život! Zaboga, Irena, ono što se u vas događa naprosto je zapanjujuće! U takvim situacijama stvari uvijek dođu na svoje mjesto.
- Svlvie! Ne radi se samo o praktičnim stvarima, poslu, stanu. Živim ovdje već dvadeset godina.
Moj život je ovdje!
- Ta, kod vas je revolucija! — reče tonom koji nije dopuštao protivljenje. Potom zašuti. Tom je šutnjom Ireni htjela priopćiti da ne

treba bježati kada se događaju velike stvari.

—Ali, vratim li se u svoju zemlju, više se nećemo vidati

- reče Irena kako bi prijateljicu dovela u nepriliku.

Ovo prijateljsko nadmudrivanje potraja. Glas Svlvie postade topao:

»Draga moja, posjećivat ću te!

Obećavam ti, obećavam!«

Sjedile su jedna pored druge nad dvjema već odavno praznim šalicama kave. Irena ugleda suze u očima ganute Svlvie koja se nagne prema njoj i stisne joj ruku: »Bit će to tvoj veliki povratak.«

Zatim ponovi: »Tvoj veliki povratak.« ,

Ponovljene, te su riječi zadobile takvu snagu da ih Irena u sebi vidje ispisane velikim slovima: Veliki Povratak. Više se nije bunila: prepustila se slikama što su iznenada isplivale iz starih štiva, filmova, vlastita sjećanja, a možda i sjećanja predaka: izgubljeni sin koji se vraća ostarjeloj majci; muškarac koji se vraća voljenoj ženi od koje ga je okrutna sudbina nekoć otrgnula; rodna kuća koju svatko nosi u sebi; pronađena staza na kojoj su ostali utisnuti izgubljeni tragovi djetinjstva; Odisej koji ponovno ugleda svoj otok nakon mnogo godina lutanja; povratak, povratak, velika čarolija povratka.

Povratak se na grčkom kaže nostos. Algos znači patnja. Nostalgija je, dakle, patnja uzrokovana neutaženom žudnjom za povratkom. Za taj temeljni pojam većina Europljana mogu koristiti riječ grčkog podrijetla {nostalgie, nostalgia), ali i druge riječi s korijenom u vlastitim jezicima: anoranza, kažu Španjolci; saudade, kažu Portugalci. U svakom jeziku ove riječi posjeduju drukčiju semantičku nijansu. Cesto one označavaju samo tugu izazvanu nemogućnošću povratka u domovinu. čežnju za zavičajem. čežnju za domom. Ono što se na engleskom kaže homesickness. Ili na njemačkom: Heimhieh. Na nizozemskom: heimivee. No, to je prostorno ograničenje tog sveobuhvatnog pojma. Jedan od najstarijih europskih jezika, islandski, razlikuje čak dva izraza: soknudur. nostalgija u općenitom smislu; te heimfra: čežnja za zavičajem. česi, osim riječi nostalgie, preuzete iz grčkog, posjeduju za taj pojam i vlastitu imenicu, stes, te njoj odgovarajući glagol; najganutljiviji češki ljubavni izraz glasi: styska.se mi po to-be: čeznem za tobom; ne mogu podnijeti bol tvoje odsutnosti. U španjolskom, anoranza dolazi od glagola anorar (čeznuti) koji dolazi iz katalonskog enjorar, koji pak vuče podrijetlo iz latinske riječi ignorare (ne znati). U ovom etimološkom svjetlu nostalgija se javlja kao patnja uslijed neznanja. Ti si daleko, ne znam što se s tobom zbiva. Moja je domovina daleko, ne znam što se tamo događa.

Neki jezici imaju poteškoća s nostalgijom: Francuzi je mogu izraziti tek imenicom grčkoga podrijetla i nemaju glagol; oni mogu reći: je m 'ennuie de toi, ali glagol s 'en-nuyer)e. slab, hladan, u svakom slučaju preblag za tako ozbiljan osjećaj. Nijemci rijetko koriste riječ nostalgija u njezinu grčkom obliku i radije se služe riječju Sehnsucht. žudnja za odsutnim; no Sehnsucht se. može odnositi kako na ono što se dogodilo, tako i na ono što se nikada nije dogodilo (nova pustolovina) i ne podrazumijeva dakle nužno smisao riječi nostos; da bi se u Sehnsucht uključila opsesija povratkom, potrebno je dodati prilošku oznaku: Sehnsucht nach der Vergangenheit, nach der verlorenen Kindheit, nach der ersten Liebe (žudnja za prošlošću, za izgubljenim djetinjstvom, za prvom ljubavlju).

U osvit starogrčke kulture rođena je Odiseja, spjev utemeljitelj nostalgije. Naglasimo i to: Odisej, najveći pustolov svih vremena, istodobno je i najveći nostalgičar. Otišao je (bez posebnog

zadovoljstva) u Trojanski rat u kojemu je proveo deset godina. Potom se požurio vratiti na rodnu Itaku, no božje spletke produžile su mu putovanje isprva za tri godine ispunjene najnevjerojatnijim događajima, potom još za sedam godina što ih je, kao talac i ljubavnik, proveo kod božice Kalipso, koja ga od silne ljubavi nije puštala s otoka.

U petom pjevanju Odiseje on joj govori: »Koliko god bila mudra, znam da bi pored tebe Penelopa djelovala nevažno i neugledno... Pa ipak, sve što svakog dana iznova želim jest vratiti se tamo, doživjeti u svojem domu dan povratka!« I Homer nastavlja: »Dok je Odisej govorio, Neznanje sunce je zašlo; spustio se sumrak: ušli su pod svod, u samo dno pećine, kako bi se jedno drugom predali u naručje i voljeli.«

Ne može se to, međutim, usporediti sa životom jadne emigrantice kakva je Irena dugo bila. Odisej je kod Kalipso vodio pravu dolce vitu, ugodan život, život radosti. Ipak, između dolce vite u tuđini i neizvjesna povratka kući, izabrao je povratak. Strastvenom istraživanju nepoznatog (pustolovini) pretpostavio je apoteozu poznatog (povratak). Beskraj (jer pustolovina ne teži završetku), pretpostavio je kraj (jer povratak predstavlja pomirenje s kratko trajnošću života).

Ne budeći ga, fenički su pomorci položili Odiseja umotanog u platu na obale Itake, pod maslinu, i otišli. Tako je završilo njegovo putovanje. Spavao je, iscrpljen. Kada se probudio, nije znao gdje se nalazi. Potom je Atena odstranila maglu s njegovih očiju i nastupila je opijenost; opijenost Velikim Povratkom; zanos poznatim; od glazbe je zatreperio zrak između zemlje i neba; ugledao je luku koju je u djetinjstvu poznao, nad njom dvije planine, i pomilovao staru maslinu kako bi se uvjerio da je sve ostalo isto kao i prije dvadeset godina.

Iako je 1950. godine Arnold Schonberg u Sjedinjenim Američkim Državama živio već četrnaest godina, neki mu je američki novinar postavio nekoliko lukavo naivnih pitanja: je li točno da u emigraciji umjetnici gube stvaralačku snagu? da njihovo nadahnuće presuši čim ih domovinski korijeni više ne hrane?

Zamislite! Pet godina nakon holokausta! A američki novinar ne oprašta Schonbergu nedostatak ljubavi za taj komad zemlje gdje se,

pred njegovim očima, zahuktao užas nad užasima! No, tu se ništa ne može. Homer je nostalgiju ovjenčao lovorom, određujući time moralnu ljestvicu osjećaja.

Na samom se vrhu smješta Penelopa, daleko iznad Kalipso.

Kalipso, ah Kalipso! često mislim na nju. Voljela je Odiseja. Zajedno su živjeli sedam godina. Ne znamo koliko je godina Odisej dijelio postelju s Penelopom, ali zasigurno ne tako dugo. Ipak, Penelopinu bol uzdižemo, dok se Kalipsinu plaču rugamo.

Poput udaraca sjekire značajni datumi obilježavaju europsko dvadeseto stoljeće dubokim usjecima.

Prvi rat 1914. godine, Drugi, a potom i treći, najdulji, nazvan i hladnim, koji okončava 1989. nestankom komunizma. Osim tih značajnih datuma koji zahvaćaju čitavu Europu, datumi sporedne važnosti obilježavaju sudbinu pojedinih naroda: 1936. kao godina građanskog rata u Španjolskoj; 1956. kao godina ruske invazije na Mađarsku; 1948. godina kada su se Jugoslaveni podigli protiv Staljina te 1991. godina kada su se međusobno stali ubijati. Skandinavci, Nizozemci i Englezi imali su tu prednost da od 1945. godine nisu upoznali nijedan značajan datum, što im je omogućilo da prožive pola savršeno nezanimljiva stoljeća.

Povijest čeha, u ovome stoljeću, resi iznimna matematička ljepota, zahvaljujući trostrukom ponavljanju broja dvadeset. Godine 1918. nakon nekoliko stoljeća, dobivaju svoju nezavisnu državu, a 1938. godine je gube.

Godine 1948. komunistička je revolucija, uvezena iz Moskve, otpočela s dvadesetogodišnjom strahovladom, koja se okončala 1968. godine, kada su Rusi, bijesni zbog njezine bezobrazne emancipacije, zaposjeli državu s pola milijuna vojnika.

Okupacijska se vlast grubo ustoličila u jesen 1969. godine, a otišla je, dok se tome nitko nije nadao, u jesen 1989. godine, i to tiho, pristojno, poput svih europskih komunističkih režima: bila je to posljednja dvadeseto-ljetka.

Tek u našem stoljeću povijesni su se datumi takvom proždrljivošću dočepali života bezimernih pojedinaca. Nemoguće je shvatiti Irenin boravak u Francuskoj ako se prethodno ne razmotre određeni datumi. Pedesetih i šezdesetih godina emigranti iz komunističkih zemalja nisu tamo bili osobito omiljeni; Francuzi su tada fašizam smatrali jedinim istinskim zlom: Hider, Mussolini, Francova Španjolska, južnoameričke diktature. Tek su se krajem šezdesetih i tijekom sedamdesetih godina postupno odlučili i komunizam smatrati zlom, iako nešto manjim, recimo kao zlom broj dva.

Upravo u tom je razdoblju, 1969. godine, Irena sa suprugom emigrirala u Francusku. Brzo su shvatili da je u usporedbi sa zlom broj jedan nesreća koja se sručila na njihovu zemlju nedovoljno krvava da bi ganula njihove nove prijatelje. Izjašnjavajući se o tome,

stekli su naviku reći otprilike ovo: »Koliko god bila strašna, fašistička diktatura nestaje sa svojim diktatorom, tako da ljudi ne gube nadu. Komunizam, međutim, koji podupire golemu rusku civilizaciju, za jednu Poljsku, Mađarsku (o Estoniji da i ne govorimo) predstavlja bezizlazni tunel. Diktatori su prolazni, Rusija je vječna.

Nesreća zemalja iz kojih dolazimo nalazi se upravo u potpunoj odsutnosti svake nade.«

Time su vjerno izražavali svoja razmišljanja, a kako bi ih potkrijepila, Irena bi navodila četverostih Jana Skacela, češkog pjesnika toga vremena: on govori o tuzi koja ga Neznanje okružuje; tu bi tugu htio uzeti, odnijeti daleko, od nje sebi napraviti dom, htio bi se u njega zatvoriti tri stotine godina i tri stotine godina ne otvarati vrata, nikome ne otvarati vrata!

Tri stotine godina? Skacel je ove stihove napisao sedamdesetih godina, a umro je 1989. godine, u listopadu, dakle mjesec dana prije nego što se onih tri stotine godina koje je vidio pred sobom raspršilo u nekoliko dana: ljudi su nagrnuli na praške ulice i zvoneći svežnjevima ključeva u podignutim rukama najavljivali dolazak novog vremena.

Je li Skacel pogriješio govoreći o tri stotine godina? Naravno da jest. Sva predviđanja griješe, jedna je to od rijetkih izvjesnosti danih čovjeku. No, čak i ako griješe u pogledu budućnosti, govore istinu o onima koji ih izgovaraju, predstavljaju najbolji ključ za razumijevanje načina na koji oni proživljavaju svoju sadašnjost. Tijekom razdoblja koje nazivam prvom dvadesetoljetkom (između 1918. i 1938.) česi su vjerovali da se pred njihovom Republikom pruža beskraj. Griješili su, no upravo zato što su griješili proživjeli su te godine u nekoj vrsti radosti koja je nadahnjivala njihovu umjetnost kao nikada do tada.

Nakon ruske invazije, nemajući predodžbu o skorom kraju komunizma, ponovno su zamišljali da nastanjuju beskraj, tako da nije bila patnja njihova svakodnevnog života, nego nedostatak nade ono što im je oduzelo snagu, ugušilo hrabrost, i tu treću dvadesetoljetku učinilo tako kukavičkom i jadnom.

Uvjeren kako je dodekafonskom estetikom otvorio dugoročne perspektive povijesti glazbe, Arnold Schönberg izjavio je 1921. da će, zahvaljujući njemu, prevlast (nije rekao »slava«, rekao je »Vorherrschaft«, »prevlast«) njemačke glazbe (on, Bečanin, nije

rekao »austrijska«, nego »njemačka« glazba) biti osigurana za sljedećih stotinu godinu (navodim ga doslovno, govorio je o »stotinu godina«). Petnaest godina nakon toga proročanstva, 1936. godine, protjeran je, kao Židov, iz Njemačke (iste one kojoj je htio osigurati »Vorherrschaft«), a s njim i sva glazba zasnovana na njegovoj dodekafonskoj estetici (odbačena kao nerazumljiva, elitistička, kozmopolitska te protivna njemačkom duhu).

Schonbergovo predviđanje, koliko god bilo pogrešno, ipak ostaje neophodno za razumijevanje smisla njegova djela, koje on nije smatrao destruktivnim, hermetičnim, kozmopolitskim, individualističkim, teškim, apstraktnim, nego duboko ukorijenjenim u »njemačkom tlu« (da, govorio je o »njemačkom tlu«); Schonberg nije vjerovao da piše zadivljujući epilog povijesti velike europske glazbe (sklon sam na ovaj način shvatiti njegovo djelo), nego prolog slavnoj budućnosti što se pruža unedogled.

Već od prvih tjedana emigracije, Irena je sanjala čudne snove: nalazi se u zrakoplovu koji naglo mijenja smjer i slijeće u nepoznatu zračnu luku; uniformirani i naoružani muškarci čekaju je na izlazu; čelo joj oblijeva hladan znoj kada prepoznaje češku policiju. Drugi put šeće nekim francuskim gradićem kada ugleda čudnu grupu žena koje, svaka s pivskom kriglom u ruci, trče prema njoj, dozivaju je na češkom, smiješe se neiskrenom srdačnošću, a Irena, užasnuta, postaje svjesna da je u Pragu, više, budi se.

Martin, njezin suprug, sanjao je jednake snove. Svako jutro prepričavali su jedno drugom strahote povratka u domovinu. Potom je, tijekom razgovora s nekom prijateljicom iz Poljske, također emigranticom, Irena shvatila da svi emigranti sanjaju takve snove, svi, bez iznimke; isprva je bila ganuta tim noćnim bratstvom među ljudima koji se ne poznaju, a zatim ju je to počelo smetati: kako toliko osobno iskustvo sna može biti zajednički doživljaj? U čemu je onda jedinstvenost njezine duše? Uzalud sva ta pitanja bez odgovora. Jedno je bilo sigurno: tisuće emigranata sanjalo je tijekom iste noći, u bezbrojnim varijantama, jednak san. Emigrantski san: jedna od najčudnijih pojava druge polovice XX. stoljeća.

Ti košmari činili su joj se utoliko tajanstvenijima što je istodobno patila od neukrotive nostalgije i proživljavala jedno drugo, sasvim suprotno iskustvo: danju bi joj se ukazivali krajolici njezine zemlje.

Ne, nije to bila tlapnja, duga, svjesna, željena, bilo je to nešto posve drugo: krajolici bi joj bljesnuli u glavi, neočekivano, naglo, munjevito, i odmah se potom ugasil. Razgovarala bi sa šefom i odjednom bi, poput bljeska, ugledala neki puteljak u polju. Gurali bi je u vagonu metroa i iznenada bi malena aleja kakve zelene praške četvrti na trenutak iskrsnula pred njom. Po čitav su je dan te kratkotrajne slike pohodile, kako bi joj ublažile nedostatak izgubljene češke.

Isti režiser nesvjesnoga koji bi joj, danju, slao komadiće rodnog krajolika poput slika sreće, organizirao je, noću, zastrašujuće povratke u tu istu zemlju. Dan je bio obasjan ljepotom napuštene domovine, noć užasom povratka. Dan joj je dočaravao raj koji je izgubila, noć pakao kojemu je umakla.

Vjerne tradiciji Francuske revolucije, komunističke su države anatemizirale emigraciju, smatrajući je najgorom od svih izdaja. Svi koji su ostali u inozemstvu u vlastitoj su zemlji osuđeni u odsustvu, pa se njihovi zemljaci nisu usuđivali stupiti s njima u vezu. Međutim, kako je vrijeme prolazilo oštrina prokletstva je slabila te je, nekoliko godina prije 1989. Irenina majka, od nedavna udovica, bezazlena umirovljenica, dobila vizu za putovanje, posredovanjem neke državne putničke agencije, na tjedan dana u Italiju; sljedeće godine odlučila je provesti pet dana u Parizu kako bi se u potaji sastala s kćeri. Ganuta, puna sažaljenja prema majci koju je zamišljala ostarjelom, Irena joj je rezervirala sobu u hotelu i žrtvovala dio svojega godišnjeg odmora kako bi čitavo vrijeme mogla provesti s njom.

- Ne izgledaš tako loše - reče joj majka kada su se susrele. Potom, smijući se, doda: »Ni ja, uostalom. Kada je policajac na granici pogledao moju putovnicu, rekao je: ovo je krivotvorena putovnica, gospođo! To nije Vaš datum rođenja!«

Irena je smjesta prepoznala majku kakvu je oduvijek poznavala i osjetila da se nakon gotovo dvadeset godina ništa nije promijenilo. Sažaljenje prema ostarjeloj majci je iščeznulo. Kći i majka suočile su se poput dvaju bića bez godina, poput dviju bezvremenih esencija.

No, nije li strašno ako se kći ne raduje majci koja je, nakon sedamnaest godina, dode posjetiti? Irena je upreg-nula sav svoj razum i osjećaj za dobrotu da bi se ponašala kao privržena kći. Izvela ju je na večeru u restoran na prvom katu Eiffelovog tornja;

povela ju je brodom niz Seineu kako bi joj pokazala Pariz; a budući da je majka željela posjetiti neke izložbe, odvela ju je u Picassov muzej. U drugoj dvorani majka zastade: »Imam jednu prijateljicu slikaricu. Poklonila mi je dvije slike. Ne možeš ni zamisliti kako su lijepe!« U trećoj dvorani poželje vidjeti impresioniste: »U Jeu de Paume postoji stalni postav.« — To više ne postoji, reče Irena, impresionisti više nisu u Jeu de Paume. —

Ne, ne, tvrdila je majka. Još uvijek su u Jeu de Paume. Znam to i neću napustiti Pariz dok ne vidim Van Gogha!« Kako bi nadomjestila Van Gogha, Irena joj predloži Rodinov muzej. Ispred nekog kipa majka uzdahnu sanjareći: »U Firenci sam vidjela Miche-langelovog Davida! Zanimemila sam!«

- Slušaj, prasnu Irena, u Parizu si, sa mnom, pokazujem ti Rodina. Rodina! čuješ li, Rodina! Nikada ga nisi vidjela i zašto onda pred Rodinom misliš na Michelangela?«

Pitanje je bilo na mjestu: zašto se majka, ponovno susrevši svoju kći nakon mnogo godina, ne zanima za ono što joj ova pokazuje i o čemu govori? Zašto je Miche-langelo, kojega je vidjela s grupom čeških turista, više zaokuplja nego Rodin? I zašto joj tijekom svih tih pet dana ne postavlja nijedno pitanje? Nijedno pitanje o njezinu životu, ni o Francuskoj, o njejoj kuhinji, književnosti, sirevima, vinima, politici, kazalištima, filmo-Neznanje vima, automobilima, pijanistima, violončelistima, atletičarima?

Umjesto toga, ne prestaje govoriti o onome što se događa u Pragu, o Ireninom polubratu (kojega ima s drugim mužem, nedavno preminulim), o ostalim osobama kojih se Irena sjeća kao i o onima čije ime nikada nije čula. Nekoliko je puta pokušala ubaciti kakvu opasku o svom životu u Francuskoj, no njezine riječi nisu prolazile kroz nepropusnu branu majčina brbljanja.

Tako je bilo od samoga djetinjstva: iako brižno zaokupljena sinom kao da je kakva djevojčica, majka je prema vlastitoj kćeri bila spartanski stroga. Želim li reći da je nije voljela? Možda zbog Irenina oca, njezina prvog muža kojega je prezirala? čuvajmo se te jeftine psihologije. Njezino je ponašanje bilo dobronamjerno: pucajući od snage i zdravlja, ona je brinula zbog kćerina pomanjkanja živosti; svojom ju je grubošću htjela osloboditi pretjerane osjetljivosti, baš

kao što otac sportskoga duha baca svoje plašljivo dijete u bazen, uvjeren kako je pronašao najbolji način da ga nauči plivati.

Ipak, bila je svjesna da joj je kći opterećena već samom njezinom prisutnošću i ne poričem kako je u vlastitoj tjelesnoj nadmoći nalazila skriveno zadovoljstvo. No što? Što je trebala učiniti? Nestati u ime majčinske ljubavi? Godine su joj neumoljivo protjecale, a svijest o snazi, koja se odražavala u Ireninim reakcijama, samo ju je pomlađivala. Kada bi je vidjela pokraj sebe, sitnu i zaplašenu, produživala je što je više mogla te trenutke razorne nadmoći. S trunčicom sadizma, pretvarala se da Ireninu krh-Kundera kost drži ravnodušnošću, lijenošću, nehajem, što joj je i prigovarala.

Oduvijek se, u njezinoj blizini, Irena osjećala manje lijepom i pametnom. Koliko je samo puta otrčala do zrcala kako bi se uvjerila da nije ružna, da ne izgleda kao glupača... Ah, sve je to bilo tako daleko, gotovo zaboravljeno. No, tijekom onih pet dana što ih je majka provela u Parizu, taj osjećaj podčinjenosti, slabosti, ovisnosti, ponovno ju je obuzeo.

Dan uoči odlaska Irena joj je predstavila Gustafa, svog švedskog prijatelja. Zajedno su večerali u restoranu, a majka koja nije znala nijednu riječ francuskog, odvažno se služila engleskim. Gustafa je to veselilo: sa svojom ljubavnicom govorio je isključivo francuski i bio je sit tog jezika koji mu se činio pretencioznim i nepraktičnim. Te večeri Irena nije mnogo govorila: začuđena, promatrala je majku koja je pokazivala neočekivanu sposobnost zanimanja za druge; sa svojih tridesetak loše izgovorenih engleskih riječi zasula je Gustafa pitanjima o njegovu životu, poduzeću, stajalištima, i time ga oduševila.

Sutradan je majka otputovala. Po povratku iz zračne luke, u svom stanu na zadnjem katu, Irena se približila prozoru kako bi, u ponovno pronađenu miru, uživala u nesputanoj samoći. Dugo je promatrala krovove, raznolikost dimnjaka najčudnovatijih oblika, tu parišku floru koja joj je već odavno zamijenila zelenilo čeških parkova, i shvatila je koliko je sretna u tom gradu. Oduvijek je svoju emigraciju smatrala očiglednom nesrećom. No, u tom se trenutku upitala nije li to bio prije privid nesreće, privid nametnut načinom na koji svi doživljavaju emigranta? Nije li svoj vlastiti život iščitavala prema napatku za uporabu koji su joj drugi gurnuli u ruku? I shvati da joj je emigracija,

iako nametnuta izvana, protiv njezine volje, možda nesvjesno bila najsvjetlija točka u životu. Neumoljive sile Povijesti što su se obušile na njezinu slobodu zapravo su je oslobodile.

Stoga je ostala zatečena kada joj je nekoliko tjedana kasnije Gustaf ponosno javio dobru vijest: predložio je svom poduzeću da otvori predstavništvo u Pragu. Budući da komunističke zemlje u trgovačkom pogledu nisu bile osobito privlačne, ured bi bio skroman, ali bi ipak imali mogućnost povremeno boraviti tamo.

— Oduševljen sam što ću upoznati tvoj grad — reče. Umjesto da je to razveseli, ona osjeti neku nejasnu prijetnju.

— S mojim gradom? Prag više nije moj grad - odgovori.

- Molim! - namršti se on.

Nikada mu nije skrivala svoje misli, imao ju je dakle priliku dobro upoznati; ipak, za njega je ona bila isto što i za sve ostale: mlada žena koja pati, prognana iz svoje zemlje. On sam potječe iz nekog švedskog gradića koji svojski mrzi i u koji više ne želi stupiti nogom. No, u njegovom je slučaju to normalno. Jer, svi mu plješću kao simpatičnom i vrlo kozmopolitskom Skandinavcu koji je već i zaboravio gdje je rođen. Oboje su svrstani, etiketirani, i o njima se sudi sukladno vjernosti vlastitoj etiketi (jer, naravno, to je upravo ono što emfatički nazivamo: biti vjeran samome sebi).

- Sto to govoriš! — pobuni se. - Koji je onda tvoj grad?

- Pariz! Ovdje sam te upoznala, ovdje živim s tobom.

Kao da je nije čuo, pogladi je po ruci: »Primi to kao moj poklon. Ti ne možeš tamo ići. Ja ću ti biti spona s izgubljenom domovinom. Bit će mi drago!«

Ona nije sumnjala u njegovu dobrotu; zahvali mu; međutim, ozbiljnim glasom doda: »Molim te shvati da mi ne trebaš kao spona s bilo čim. Sretna sam s tobom, daleko od svega i od svih.«

I on se uozbilji: »Razumijem te. Nemoj se plašiti da se želim baviti tvojom prošlošću. Među ljudima koje si poznavala jedina osoba koju ću vidati bit će tvoja majka.«

Sto mu je mogla uzvratiti? Daje upravo njezina majka ta s kojom ne želi da se viđa? Kako mu to reći, njemu koji se s tolikom ljubavlju sjeća svoje preminule majke? »Divim se tvojoj majci. Njezinoj životnosti!«

Irena ni ne sumnja u to. Svi se dive životnosti njezine majke. Kako objasniti Gustafu da u tom začaranom krugu majčine snage Irena nikada nije uspjela upravljati vlastitim životom? Kako mu objasniti daju je stalna majčina blizina vraćala unatrag, u vlastite slabosti, u vlastitu nezrelost?

Željeti se vezati za Prag, oh, kakve li lude zamisli u Gustafa!

Tek se kod kuće, kad je ostala sama, smirila uvjeravajući se: »Policajska barijera između komunističkih zemalja i Zapada je, hvala Bogu, dovoljno čvrsta. Ne moram se bojati da će mi Gustafovi kontakti s Pragom predstavljati prijetnju.«

Što? Stoje to upravo pomislila? »Policajska barijera je, hvala Bogu, dovoljno čvrsta«? Zar je uistinu pomislila »hvala Bogu«? Ona, emigrantica koju svi žale jer je iz-je gubila domovinu, ona je pomislila »hvala Bogu«?

Gustaf je Martina upoznao slučajno, tijekom nekih trgovačkih pregovora. Irenu je upoznao mnogo poslije, kada je već bila udovica. Svidjeli su se jedno drugome, no bili su sramežljivi. Tada je suprug s onoga svijeta pritekao upomoć, nudeći se kao laka tema za razgovor. Kada je Gustaf od Irene doznao da je Martin bio njegova godišta, čuo je kako se ruši zid što ga razdvaja od te toliko mlade žene i osjetio je simpatiju prožetu zahvalnošću prema pokojniku čije su ga godine ohrabrine u udvaranju njegovoj lijepoj supruzi.

Obožavao je svoju preminulu majku, podnosio (bez posebna zadovoljstva) svoje dvije već odrasle kćeri, izbjegavao suprugu. Rado bi se bio i razveo da se to moglo postići dogovorno. No, kako je to bilo nemoguće, činio je što je mogao da ostane daleko od Švedske. Irena je, baš kao i on, imala dvije kćeri, također na pragu samostalnog života. Starijoj je Gustaf kupio jednosobni stan, mladoj pronašao školu u Engleskoj, tako da ga je Irena, ostavši sama, mogla primiti k sebi.

Bila je očarana njegovom dobrotom koja se svima činila glavnim, najdojmljivijim i gotovo nevjerojatnim obilježjem njegova karaktera. Njome je šarmirao žene koje bi prekasno shvatile da ta dobrota zapravo nije zavodničko nego obrambeno oružje. Kao majčin miljenik bio je nesposoban živjeti sam, bez ženske brige. No, još je teže

3

podnosio njihove prohtjeve, svađe, plač, pa čak i njihova tijela, odviše prisutna i nametljiva. Da bi ih zadržao istodobno im umičući, gađao ih je projektilima dobrote. Potom bi se, zaklonjen oblakom od eksplozije, povlačio.

Irena je isprva bila zbunjena tom dobrotom: zašto je tako ljubazan, tako velikodušan, a istodobno nimalo zahtjevan? Kako mu je mogla uzvratiti? Nije nalazila druge mogućnosti nego staviti mu do znanja svoju požudu. Promatrala bi ga netremice svojim krupnim očima koje su zahtijevale nešto silovito i opojno, a bezimeno.

Njezina požuda; tužna povijest njezine požude. Sve do susreta s Martinom nije upoznala ljubavni užitak. Potom je rodila, iz Praga pošla za Francusku s drugom kćeri u truhu, a uskoro potom Martin je umro. Nakon toga provela je dugi niz mukotrpnih godina prisiljena prihvatiti bilo kakav posao, radeći kao kućna pomoćnica, kao njegovateljica nekog starog paraplegičara, i bio je već veliki uspjeh kada je počela prevoditi s ruskog na francuski (sretna što je revno studirala jezike u Pragu). Godine su prolazile i na plakatima, reklamama, prvim stranicama časopisa izloženim na kioscima žene su se svlačile, parovi ljubili, muškarci pokazivali u gaćama, dok je usred te sveprisutne orgije njezino tijelo lutalo ulicama, zapušteno, nevidljivo.

Stoga je susret s Gustafom bio pravi praznik. Nakon tako mnogo vremena konačno je netko vidio i cijenio njezino tijelo, njezino lice te ju je, zahvaljujući njihovoj privlačnosti, pozvao da s njime podijeli život. Svojim dolaskom u Pariz majka ju je zatekla usred tog oduševlje-Neznanje nja. No, možda u to isto vrijeme, ili nešto kasnije, počela je pomalo sumnjati da njezino tijelo nije posve umaklo sudbini koja mu je, čini se, bila zauvijek namijenjena, odnosno da on, koji je izbjegavao svoju ženu, svoje žene, nije uz nju tražio pustolovinu, novu mladost, slobodu osjetila, nego odmor. Ne pretjerujmo, nije njezino tijelo ostalo netaknuto, no u njoj je rasla sumnja daje bilo dodirivano manje no što zaslužuje.

- W

J

Komunizam se u Europi ugasio točno dvije stotine godina nakon početka Francuske revolucije. Za Svlvie, Ireni-nu parišku prijateljicu, u toj je podudarnosti bilo smisla. No kakvoga smisla, zapravo?

Kako nazvati slavluk koji premošćuje ta dva veličanstvena datuma? Slavoluk dviju najvećih europskih revolucija} Ili možda Slavoluk fyoji ujedinjuje Najveću Revoluciju i Konačnu Restauraciju^ Da bismo izbjegli sve ideološke nesuglasice, za naše potrebe predlažem skromnije tumačenje: prvi je datum iznjedrio veliki europski lik Emigranta (Velikog Izdajicu ili Velikog Patnika, kako želite); drugi je Emigranta maknuo s europske povijesne scene; istog je časa veliki režiser kolektivne podsvijesti dovršio jedno od svojih najoriginalnijih ostvarenja, ono o emigrantskom snu. U to se vrijeme Irena prvi put vratila u Prag, na nekoliko dana.

Kada je krenula bilo je vrlo hladno, ali nakon tri dana, iznenada je, neočekivano, prerano, stiglo ljeto. Njezin odviše težak kostim postao je neupotrebljiv. Nemajući ništa za toplije vrijeme, otišla je u dućan kupiti ljetnu haljinu. Zemlja još nije obilovala zapadnim proizvodima i zatekla je jednake tkanine, jednake boje, jednake krojeve koji su joj bili znani iz vremena komunizma. Probala je nekoliko haljina i obuzela ju je nelagoda. Teško je reći zašto: nisu bile ružne, kroj im nije bio loš, ali podsjećale su je na njezinu daleku prošlost, na skromno odijevanje Neznanje iz mladosti, i učinile su joj se priprostima, malograđanskim i neuglednima, dostojnim kakve seoske učiteljice. No žurilo joj se. Zašto, naposljetku, nekoliko dana ne bi nalikovala seoskoj učiteljici?

Kupila je haljinu za smiješnu cijenu i zadržala je na sebi, izašavši na pretoplu ulicu sa zimskim kostimom u vrećici.

Potom, prolazeći pored neke robne kuće, neočekivano se našla pred zidom prekrivenim golemim zrcalom i ostala preneražena: žena koju je u njemu vidjela nije bila ona, nego neka druga, ili, dulje se promatrajući u svojoj novoj haljini, bila je to ona, ali kao da je živjela nekim drugim životom, životom koji bi imala da je ostala u zemlji. Ta žena nije bila odbojna, štoviše bila je ganutljiva, ali malo odveć ganutljiva, do suza ganutljiva, jedna, bijedna, slaba i pokorna.

Obuzela ju je ista panika kao nekoć u emigrantskim snovima: čarobnom moći jedne haljine vidjela se zarobljenom u životu koji nije željela i iz kojega se više ne bi mogla izvući. Kao da je nekoć, na

samom pragu zrelosti, imala pred sobom nekoliko mogućih života od kojih je izabrala ovaj što ju je odveo u Francusku. I kao da su svi oni drugi životi, odbijeni i napušteni, zauvijek ostali pripralni, vrebajući je ljubomorno iz svojih skrovišta. Jedan od njih upravo se domogao Irene stežući je njezinom novom haljinom kao luđačkom košuljom.

Preneražena, Irena je otrčala do Gustafa (njegovo je poduzeće kupilo kuću u središtu Praga u kojoj je, u potkrovlju, imao mali stan) i presvukla se. Ponovno u svom zimskom kostimu pogledala je kroz prozor. Nebo se na- oblačilo i stabla su se povijala na vjetru. Bilo je toplo tek nekoliko sati. Nekoliko sati topline kako bi joj podvalili pravi košmar, kako bi joj progovorili o strahotama povratka.

(Je li to bio san? Njezin posljednji emigrantski san? Ne, sve je to bila zbilja. Ipak, činilo joj se da zamke kojima su joj nekoć prijekali snovi nisu nestale, da su još uvijek bile tu, spremne, vrebajući njezin dolazak.)

Tijekom dvadeset godina Odisejeva izbjivanja, Itaćani su zadržali mnogo uspomena na njega, ali nisu za njim osjećali nikakvu nostalgiju. Dode je Odisej patio od nostalgije, ne sjećajući se gotovo ničega.

Ta se zanimljiva proturječnost može objasniti zna li se da je za dobar rad sjećanja potrebna stalna vježba: ako se uspomene ne prizivlju, svaki put ispočetka, u razgovoru s prijateljima, one nestanu.

Emigranti okupljeni u zajednicama do besvijesti ponavljaju iste priče koje na taj način postaju nezaboravne. No, oni koji se ne družu sa zemljacima, kao Irena ili Odisej, neizbježno su pod udarom zaborava. Sto je njihova nostalgija jača, to je u njoj sve manje uspomena. Sto je Odisej više čeznuo, to je više zaboravljao. Jer, nostalgija ne potiče rad sjećanja, ne budi uspomene, sama je sebi dovoljna, i vlastitom osjećaju, budući je posve predana patnji.

Nakon što je ubio drznike koji su htjeli oženiti njegovu Penelopu i zavladatai Itakom, Odisej je bio prisiljen živjeti s ljudima o kojima ništa nije znao. Da bi se dodvorili, neprekidno su mu pripovijedali sjećanja vezana za njega prije odlaska u rat. I, uvjereni da ga ništa osim njegove Itake ni ne zanima (kako bi i mogli misliti drukčije kad je on prevalio sva ona mora samo da se vrati?), nisu prestajali raspredati o svemu što se događalo tijekom njegova izbjivanja, željni odgovaranja na njegova pitanja. Ništa ga nije zamaralo više od toga.

Priželjkivao je samo jedno; da mu konačno kažu: Pričaj! A to je bila jedina riječ koju nikada nisu izgovarali.

Dvadeset godina mislio je samo na svoj povratak. No, kada se vratio, shvatio je, začuđen, da se njegov život, sama bit njegova života, njegovo središte, njegovo blago, nalazi izvan Itake, u dvadeset godina njegova lutanja. A to je blago bilo izgubljeno i mogao ga je pronaći jedino u pripovijedanju.

Nakon što je napustio Kalipso, ploveći natrag doživio je brodolom u Feniciji, čiji ga je kralj primio na svoj dvor. Tamo je bio stranac, tajanstveni neznamac. Neznanca pitaju: »Tko si? Odakle dolaziš?

Pričaj!« I on je pričao. U četiri duga pjevanja Odiseje potanko je iznosio pustolovine pred zapanjenim Feničanima. U Itaci, međutim, nije bio stranac, bio je jedan od njih i stoga nikome nije padalo napamet reći mu: »Pričaj!«

Listala je svoje stare adresare, zadržavajući se na poluzaboravljenim imenima; potom je rezervirala salon u nekom restoranu. Na dugom stolu postavljenom uza zid, pored tanjura s pecivima, čekalo je dvanaest poredanih boca. U češkoj se ne pije dobro vino i ne postoji običaj čuvanja starih godišta.

Ona je utoliko radije kupila taj stari bordeaux: da bi iznenadila svoje uzvanice, zajedno s njima proslavila, ponovno zadobila njihovo prijateljstvo.

Umalo je sve pokvarila. Zbunjene, njezine prijateljice promatraju boce, sve dok jedna od njih, samouvjereni i ponosni na svoju prostodušnost, ne izjavi da radije pije pivo. Razvedrivši se tom iskrenošću, ostale klimaju u znak odobravanja i zagovornica piva poziva konobara.

Irena sebi prebacuje što je s tom kutijom bordeuxa učinila neukusnu gestu; što je nepromišljeno stavila naglasak na sve ono što ih razdvaja: njezino dugo izbjivanje iz zemlje, njezine navike strankinje, njezino blagostanje. Prebacuje to sebi utoliko više što tom susretu pridaje veliku važnost: želi konačno shvatiti može li ovdje živjeti, osjećati se kao kod kuće, imati prijatelje. Zbog toga je i ne ljuti taj sitni prostakluk, čak je spremna u njemu vidjeti simpatičnu prirodnost; uostalom, nije li upravo pivo, kojemu njezine uzvanice iskazuju vjernost, sveto piće iskrenosti?

Napitak koji raspršuje svako licemjerje, svako glumljenje pristojnosti? Koji svoje ljubitelje potiče tek

I I na nevino mokrenje, na bezazleno debljanje? Uistinu, žene koje ju okružuju simpatično su debele, ne prestaju govoriti, pune korisnih savjeta te hvale za Gustafa o kojemu sve znaju.

U međuvremenu se na vratima pojavljuje konobar s deset pivskih krigli od pola litre, po pet u svakoj ruci, priređujući pravu atletsku predstavu koja izaziva pljesak i smijeh. One podižu krigle i nazdravljaju: »Ireni uzdrav-lje! Uzdravlje izgubljenoj kćeri!«

Irena otpija mali gutljaj piva, razmišljajući: »A da im je Gustaf ponudio vino? Bi li ga odbile?

Naravno da ne. Odbijajući vino, one su zapravo odbile nju. Nju, onakvu kakva se vratila nakon toliko godina.«

Upravo se u tome i sastoji izazov: da je prihvate onakvu kakva se vratila. Otuda je otišla kao mlada i naivna djevojka, a vraća se kao

zrela osoba, sa životom za sobom, teškim životom na koji je ponosna. Sve bi učinila da je prihvate s njezinim iskustvom iz proteklih dvadeset godina, s njezinim uvjerenjima, njezinim stajalištima; ći će na sve ili ništa: ili će uspjeti ostati među njima takva kakvom je postala, ili neće ostati. Priredila je taj susret kao početak napada. Neka i dalje piju pivo, ako baš žele, to joj nimalo ne smeta, ono do čega joj je stalo jest da sama odabere predmet razgovora i da je one saslušaju.

No, vrijeme prolazi, žene govore sve u isti glas i gotovo je nemoguće započeti razgovor, a još manje nametnuti neki sadržaj. Ona se pažljivo pokušava nadovezati na njihove teme i skrenuti ih prema onome što želi reći, ali ne uspijeva: čim se neka tema udalji od njihova područja interesa, nijedna više ne sluša.

Konobar je već donio drugu rundu piva; na stolu još uvijek njezina prva krigla koja, splasnute pjene, stoji kao oskvrnuta pored obilne pjene iz nove krigle. Irena sebi predbacuje što je izgubila užitak ispijanja piva; u Francuskoj je naučila kušati pića u malim gutljajima i odvikla se od ispijanja golemih količina tekućine kao što to nalaže ljubav prema pivu. Ona prinosi kriglu ustima i prisiljava se otpiti nekoliko gutljaja odjednom. U tom trenutku jedna od žena, sa svojih šezdesetak godina najstarija među njima, stavlja joj blago ruku na usta, kako bi joj obrisala pjenu što je na njima ostala.

- Nemoj na silu - kaže joj. - A da zajedno popijemo malo vina? Bilo bi glupo propustiti tako dobro vino - i obraća se konobaru da otvori jednu od boca što netaknute stoje na dugom stolu. i

Milada je bila Martinova kolegica s kojom je radio u istom zavodu. Čim se pojavila na vratima salona, Irena ju je prepoznala, no tek je sada, kada su obje imale čašu vina u ruci, mogla s njom porazgovarati; promatra je: njezino je lice zadržalo isti oblik (zaobljen), istu crnu kosu, istu frizuru (također zaobljenu, koja prekriva uši i spušta se sve do brade). Ostavlja dojam da se nije promijenila; međutim, čim počne pričati, njezino se lice iznenada mijenja: koža joj se nabora, gornju usnu prekriju sitne okomite pruge, a bore na obrazima i vratu promijene položaj, na brzinu, sa svakim novim izrazom lica. Irena pomisli kako Milada toga zasigurno nije svjesna: nitko sa sobom ne priča pred zrcalom; ona dakle poznaje jedino svoje nepomično lice, s gotovo glatkom kožom; sva zrcala na svijetu uvjeravaju je kako je još uvijek lijepa.

Kušajući vino, Milada kaže (na njezinu lijepom licu istodobno se javljaju bore i počinju plesati): »Nije lak povratak, zar ne?«

- One ne mogu shvatiti da smo otišli ne gajeći ni tračak nade o povratku. Prisilili smo se tamo usidriti. Poznaješ li Skacela?

- Pjesnika?

- U jednom četverostihu govori o tuzi, kaže da želi izgraditi kuću i zatvoriti se u nju na tri stotine godina.

Tri stotine godina. Svi smo pred sobom vidjeli tunel dug tri stotine godina.

- Pa znam, mi ovdje također.

- Zašto onda nitko ne želi ništa više o tome znati?

- Zato što se tako ispravljaju mišljenja ako su bila zavedena na krivi put. Ako ih je povijest osudila.

- Osim toga: svi misle kako smo otišli da bismo imali lagodniji život. Ne znaju koliko je u stranome svijetu teško napraviti sebi malo mjesta. Shvaćać li, napustiti zemlju s malim djetetom i nositi drugo u truhu. Izgubiti muža. Odgojiti dvije kćeri u neimaštini...

Ona usuti, a Milada reče: »Nema nikakva smisla sve im to ispričati. Još do nedavno svi su se prepirali i svatko je pokušavao dokazati kako je u bivšem režimu patio više od drugih. Svi su htjeli dobiti status žrtve. No ta natjecanja u patnji su okončana. Danas se ljudi razmeću uspjehom, a ne patnjom. Ako će te netko poštivati, to neće biti zbog tvoga teškog života, nego zato što te vidi pokraj bogatog muškarca!«

Dugo pričaju u kutu prostorije, kada im se druge približe i okruže ih. Kao da sebi prigovaraju što zapostavljaju svoju domaćicu, brbljave su (pijanstvo od piva čini ljude bučnijima i dobroćudnijima nego pijanstvo od vina) i srdačne. Zena koja je na samom početku naručila pivo izjavljuje: »Ipak moram probati to tvoje vino!« te poziva konobara koji otvara druge boce i puni čaše.

Irenu obuzima iznenadna vizija: s pivskim kriglama u ruci i smijući se glasno, grupa žena trči prema njoj koja razabire češke riječi i shvaća, užasnuta, da nije u Francuskoj, nego u Pragu i da je izgubljena. Pa da, jedan od njezinih starih emigrantskih snova sjećanje na koje brzo tjera od sebe: te žene oko nje uostalom više ni ne piju pivo, dižu čaše s vinom i nazdravljaju još jednom izgubljenoj kćeri; potom joj jedna od njih ozareno reče: »Sjećaš li se? Ja sam ti pisala da je odavno vrijeme da se vratiš!«

Tko je ta žena? Cijele večeri nije prestajala govoriti o bolesti svoga muža, zadržavajući se, uzbuđena, na svim morbidnim pojedinostima. Irena ju je naposljetku prepoznala: kolegica iz gimnazije koja joj je, istog tjedna kad je komunizam pao, napisala: »Draga moja, već smo stare!

Odavno je vrijeme da se vratiš.« Ona još jednom ponavlja tu rečenicu, dok na široku licu veliki osmijeh otkriva umjetno zubalo.

Ostale je žene obasipaju pitanjima: »Irena, sjećaš li se kad...« A potom i: »Znaš li što se onda dogodilo s...?« »Ma daj, ipak ga se moraš sjetiti!« »Onog tipa s velikim ušima, uvijek si ga ismijavala!« »Ma nisi ga mogla zaboraviti! On samo o tebi priča!«

Sve do tada nije ih zanimalo što im ona pokušava ispričati. Sto znači taj iznenadni napad? Sto sada žele saznati one koje ništa nisu htjele čuti? Ubrzo shvaća da su njihova pitanja posebna: pitanja kojima provjeravaju zna li isto što i one, sjeća li se čega se i one sjećaju. Ta spoznaja budi u njoj čudan osjećaj koji je više neće napustiti:

Prije svega, iz potpune nezainteresiranosti za ono što je proživjela u inozemstvu, amputirale su joj dvadeset godina života. Sada, ovim ispitivanjem, pokušavaju prišiti Nezanje njezinu davnu prošlost za sadašnji život. Kao da joj amputiraju podlakticu i pokušavaju učvrstiti šaku neposredno za lakat; kao da joj amputiraju gležnjeve i spajaju stopala s koljenima.

Kao skamenjena tom mišlju ne uspijeva odgovarati na njihova pitanja; žene, uostalom, to ni ne očekuju, vraćajući se, sve pijanije, svojim razgovorima iz kojih je Irena isključena. Promatra njihova usta koja se otvaraju sva istodobno, usta koja melju, izbacuju riječi i bez prestanka praskaju u smijeh (zagonetka: kako se žene koje se međusobno ne slušaju mogu smijati onome što govore?).

Nijedna se više ne obraća Ireni, no sve zrače vedrim raspoloženjem, žena koja je na početku naručila pivo počinje pjevati, druge je slijede te, čak i na kraju večeri, na cesti, ne prestaju pjevati.

U postelji, u mislima joj se još jednom vrti cijela večer; još jednom je pohodi stari emigrantski san i vidi se okružena bučnim i srdačnim ženama, koje podižu pivske krigle. U snu one su u službi tajne policije, imaju nalog uhvatiti je u klopku. No, u čijoj su službi bile ove žene? »Odavno je vrijeme da se vratiš,« rekla joj je stara kolegica s mrtvačkim zubalom. Kao predstavnica groblja (domovinskih groblja) bila je zadužena pozvati je na red: upozoriti je da vrijeme juri i da život mora završiti tamo gdje je i počeo.

Potom misli na Miladu koja je tako majčinski ljubazna; dala joj je do znanja da nikoga više ne zanima njezina odiseja, te Irena uvida kako se uostalom ni Mila-da za nju nije zanimala. No, kako joj to predbaciti? Zbog čega bi se ona trebala zanimati za nešto što nema nikakve veze s njezinim životom? To bi bilo tek glumljenje pristojnosti, pa je Irena sretna što je Milada bila toliko ljubazna, bez glumljenja.

Prije nego zaspe, njezina posljednja misao upućena je Svlvie. Već je tako dugo nije vidjela!

Nedostaje joj! Irena bi je rado pozvala u bistro i ispričovijedala svoja posljednja putovanja u češku; predočila joj sve poteškoće povratka. Uostalom, ti si ta, zamišlja kako joj se obraća, koja je prva izgovorila te riječi. Veliki Povratak. Znaš, Svlvie, danas sam shvatila: mogla bih ponovno živjeti s njima, pod uvjetom da sve što sam proživjela s tobom, s vama, s Francuzima, svečano položim na oltar domovine i spalim. Dvadeset godina života provedenog u tuđini pretvorilo bi se u dim tijekom presvetog obreda. A žene bi pjevale i plesale sa mnom oko vatre s pivskim kriglama u podignutim rukama. To je cijena koju bih trebala platiti da mi bude oprosteno. Da budem prihvaćena. Da ponovno postanem jedna od njih.

Jednog dana u pariškoj zračnoj luci prošla je policijsku kontrolu i sjela u čekaonicu. Na klupi nasuprot nje opazila je muškarca kojega je, nakon trenutka dvojbi i čuđenja, prepoznala. Uzbuđena, pričekala je trenutak da se njihovi pogledi sretnu i nasmiješila se. On se također nasmiješio te blago klimnuo glavom. Ustala je i pošla prema njemu koji je u međuvremenu također ustao.

- Upoznali smo se u Pragu, zar ne? - reče mu ona na češkom. — Sjećaš li me se još?

— Naravno.

- Odmah sam te prepoznala. Nisi se promijenio.

— Pretjeruješ.

- Ne, ne. Stvarno si isti kao i prije. Bože, sve je to tako daleko. - Potom, smijući se: »Zahvalna sam ti što me prepoznaješ!« Te doda: »Jesi li cijelo to vrijeme ostao u zemlji?«

-Ne.

— Emigrirao si? -Da.

— A gdje si živio? U Francuskoj? -Ne.

Ona uzdahnu: »Ah, da si živio u Francuskoj i da se tek sada srećemo...«

- Posve slučajno prolazim preko Pariza. Živim u Danskoj. A ti?

- Ovdje. U Parizu. Bože. Ne mogu vjerovati očima. Kako si živio cijelo to vrijeme? Jesi li se mogao baviti svojim zanimanjem?

- Da. A ti?

- Ja sam ih promijenila bar sedam.

- Ne pitam te koliko si muškaraca imala.

- Ne, ne pitaj me. Obećavam da ni ja tebi neću postavljati takva pitanja.

- A sada? Vratila si se?

- Ne sasvim. Zadržala sam stan u Parizu. A ti?

- Ni ja.

- Ali često ideš tamo?

- Ne. Ovo je prvi put - reče on.

- Ah, tako kasno! Nije ti se žurilo! -Ne.

- Nemaš obaveza u češkoj? -Ja sam posve slobodan čovjek.

Rekao je to ozbiljno i s prizvukom sjete koju je uočila.

U zrakoplovu je njezino mjesto bilo uz prolaz i nekoliko se puta okrenula da bi ga pogledala.

Nikada nije zaboravila njihov davni susret. Bilo je to u Pragu, s grupom prijatelja nalazila se u nekom kafiću, a on, prijatelj njezinih prijatelja, nije skidao oka s nje. Njihova se ljubavna priča prekinula prije nego je i počela. U njoj je ostalo kajanje, nikada zacijeljena rana.

Dva je puta prišao njezinom sjedalu kako bi nastavili razgovor. Saznala je da će u češkoj ostati tek tri ili četiri dana, i to u provinciji, kako bi posjetio svoju rodbinu. Bilo joj je žao. Zar u Pragu neće ostati ni jedan jedini dan? Da, ipak, prije povratka u Dansku, možda dan ili dva. Mogu li se vidjeti? Bilo bi se zgodno ponovno sresti! Dao joj je ime hotela u kojemu će u provinciji odsjesti.

On je također bio sretan zbog tog susreta; bila je srdačna, zavodljiva i ugodna, četrdesetih godina, zgodna, no on uopće nije znao tko je. Neizgodno je nekome reći da ga se ne sjećamo, no ovaj je to put bilo još neizgodnije, jer možda je i nije zaboravio, nego je samo nije prepoznao. A priznati to nekoj ženi bila bi nedopustiva neugladenost. Uostalom, vrlo je brzo shvatio da neznanka neće provjeravati sjeća li je se on ili ne, a ništa mu nije bilo jednostavnije od čavrljanja s njom. No, kada su jedno drugom obećali ponovni susret i kada mu je htjela dati svoj broj telefona, našao se u neprilici: kako će nazvati nekoga kome ne zna ime? Bez objašnjenja joj je rekao kako bi više volio da ona njega nazove, zamolivši je da pribilježi broj hotela u provinciji.

U praškoj zračnoj luci su se rastali. Unajmio je auto, uputio se autocestom, a zatim nekom regionalnom cestom. Stigavši u grad, potražio je groblje. Uzalud. Našao se u novoj četvrti visokih jednoličnih zgrada koje su ga zbunile. Ugledavši nekog dječaka od desetak godina, zaustavio je auto i pitao ga za put do groblja. Dječak ga je promatrao bez riječi. Misleći da ne razumije, Josef je ponovio pitanje sporije i glasnije, kao stranac koji se trudi dobro izgovoriti riječi. Dječak je naposljetku odgovorio da ne zna. Ali, kako je pobogu moguće da netko ne zna gdje je groblje, jedino u gradu? Krenuo je, pitao još neko-Neznanje liko prolaznika, no njihova su objašnjenja zvučala nerazumljivo. Na kraju gaje pronašao: stisnuto iza novoizgra-đena vijadukta, doimalo se skromno i mnogo manje nego prije.

Parkirao je auto i drvoredom lipa uputio se prema grobu. Na tom je mjestu prije tridesetak godina vidio kako se spušta lijes s majčinim tijelom. Nakon toga često je tamo odlazio, svaki put kada se vraćao u rodni grad. Kada je prije mjesec dana pripremao svoj boravak u češkoj, već je znao da će početi odatle. Pogledao je stelu; mramor je bio prekriven brojnim imenima: grob je očito u međuvremenu postao velikom spavaonicom. Između drvoreda i stele bio je tek dobro održavani travnjak, s cvjetnom gredicom; pokušao je zamisliti ljesove pod njom: zasigurno su stajali jedan pored drugog, u redu po tri, na nekoliko katova. Mama je bila na samom dnu. Gdje je bio otac?

Budući da je umro petnaest godina poslije, bio je odvojen od nje barem za kat ljesova.

Prisjetio se mamine sahrane. U to je vrijeme dolje ležalo tek dvoje pokojnika: očevi roditelji. Tada mu se činilo posve prirodnim da se majka spusti k svekru i svekrvi, pa se nije ni pitao ne bi li se ona radije pridružila svojim roditeljima. Tek je poslije shvatio: o rasporedu u obiteljskim grobnicama odlučuje, dugo unaprijed, odnos snaga; očeva je obitelj bila utjecajnije od majčine.

Broj novih imena na steli ga je ražalostio. Nekoliko godina nakon odlaska, saznao je za smrt strica, potom i strine, a na kraju i oca. Stao je pažljivo čitati imena; neka su pripadala ljudima koje je do tada smatrao živima; bio je zaprepasten. Nije ga toliko potresla njihova smrt (onaj tko odluči zauvijek napustiti svoju zemlju mora se pomiriti sa činjenicom da više neće vidjeti svoju rodbinu), nego to što nije primio nikakvu obavijest. Komunistička je policija nadzirala pisma upućena emigrantima; zar ih je bilo strah pisati mu? Provjerio je datume: posljednje dvije sahrane bile su nakon 1989. godine. Dakle, njihovo nejavljanje nije bilo iz predostrožnosti. Istina je bila gora: za njih on više nije postojao.

Hotel je potjecao iz posljednjih godina komunizma: moderna, glatka građevina kakve su gradili posvuda u svijetu, na glavnom trgu, vrlo visoka, nadvisujući za nekoliko katova gradske krovove.

Smjestio se u sobi na šestom katu, potom krenuo do prozora. Bilo je sedam sati navečer, ulična svjetla su se palila, a trg je bio nevjerojatno spokojan.

Prije polaska zamislio je susret sa znanim mu mjestima s vlastitom prošlošću, i pitao se: hoće li biti ganut? Hladan? Veseo? Utučen? Ništa od svega toga. Za njegova je izbivanja nevidljiva metla prošla krajolicima njegove mladosti, brišući sve što mu je bilo blisko; susret koji je očekivao nije se dogodio.

Jednom davno Irena je posjetila neki francuski provincijski gradić, u potrazi za trenutkom odmora za svog već vrlo bolesnog muža. Bila je nedjelja, grad je bio miran, zaustavili su se na nekom mostu i promatrali rijeku koja je spokojno tekla među zelenim obalama. Tamo gdje je rijeka skretala, neka stara vila okružena vrtom učinila im se poput prizora doma koji ulijeva sigurnost, poput sna o izgublenu raju. Zadivljeni tom ljepotom, sišli su do obale nekim stubama, željni šetnje. Nakon nekoliko koraka shvatili su da ih je nedjeljni mir zavarao; puteljak je bio prepriječen; nabasali su na napušteno gradilište: strojevi, traktori, gomile zemlje i pijeska; s druge strane rijeke posječena stabla; vila čija ih je ljepota privukla dok su je promatrali s visine, otkrivala je polomljena stakla i veliku rupu umjesto vrata; iza nje uzdizala se neka visoka građevina od desetak katova; ljepota toga gradskog krajolika koji ih je očarao ipak nije bila tek optička varka; izgažena, ponižena, ismijana, izranjala je iz vlastite ruševnosti. Ire-nin pogled potražio je još jednom drugu obalu i primijetila je da su velika posječena stabla u cvatu! Iako posječena, polegnuta, bila su živa! U tom trenutku, iznenada, glazba je zagrmila kroz neki zvučnik, fortissimo. Pod tim je nenadanim naletom, Irena rukama začepila uši i stala plakati. Plakati zbog svijeta koji je nestajao pred njenim očima.

Njezin muž, koji će nekoliko mjeseci kasnije umrijeti, uzeo ju je za ruku i poveo odatle.

Nevidljiva divovska metla koja preobražava, izobličuje, briše krajolike već je tisućljećima na djelu, no njezino kretanje, nekoć sporo, jedva primjetno, toliko se ubrzalo da se pitam: bi li Odiseja

danas bila zamisliva? Pripada li spjev o povratku još uvijek našem dobu? Bi li Odisej, probudivši se ujutro na obali Itake, mogao u zanosu čuti glazbu Velikog Povratka da je stara maslina bila posječena i da ništa oko sebe nije mogao prepoznati?

Pokraj hotela neka je visoka zgrada pokazivala svoju голу stranu, slijepi zid ukrašen divovskim crtežom. Polusjena je natpis činila nečitkim i Josef je razabirao tek dvije ruke, dvije goleme ruke, što se rukuju između neba i zemlje. Jesu li oduvijek bile tamo? Nije se sjećao.

Večerao je sam u hotelskom restoranu i slušao zvukove razgovora oko sebe. Bila je to glazba nepoznatog jezika.

Sto se dogodilo sa češkim u posljednja dva jadra desetljeća? Zar se to naglasak promijenio?

Izgleda. Nekoć odlučno postavljen na prvom slogu, oslabio je; intonacija kao da je zbog toga bila mlitava. Melodija se činila jednoličnijom nego prije, nekako razvučenom. A tek zvuk! Postao je nazalan, što je riječima davalo neugodno tup prizvuk. Možda se kroz stoljeća glazba svih jezika neosjetno mijenja, no onaj tko se nakon duga izbivanja vraća, time je posve zbunjen: nagnut nad tanjur, Josef je slušao nepoznat jezik u kojemu je razumio svaku riječ.

Potom, u sobi, podigao je slušalicu i nazvao brata. Začuo je vedar glas koji ga je pozvao da odmah dođe.

- Htio sam ti samo javiti da sam stigao - reče Josef. -Danas me ispričaj. Ne bih htio da me nakon toliko godina vidite u ovakvom stanju. Iscrpljen sam. Jesi li sutra slobodan? čak nije bio siguran radi li mu brat još uvijek u bolnici.

- Bit ću slobodan — glasio je odgovor.

Zvoni i vrata mu otvara brat, pet godina stariji od njega. Rukuju se i promatraju. Ti pogledi silno su napregnuti i oni vrlo dobro znaju zbog čega: brzo i neupadljivo jedan na drugome primjećuju kosu, bore, zube; svaki od njih zna što traži na bratovu licu, a zna i da ovaj drugi to isto traži na njegovu.

Stid ih je zbog toga, jer ono što traže jest mogući razmak koji onog drugog dijeli od smrti ili, grublje rečeno, traže u drugome naznake smrti. Zele što prije završid s tim bolesnim proučavanjem i žure se pronaći kakvu rečenicu koja bi odagnala tih nekoliko zlokobnih sekundi, kakav usklik, kakvo pitanje, ili, ako je moguće (bio bi to dar božji), kakvu šalu (ali ništa ne stiže da ih izbavi).

- Udi — naposljetku reče brat i, hvatajući Josefa za ramena, vodi ga u dnevni boravak.

— čekamo te otkako se to srušilo - reče brat kada su sjeli. - Svi su se emigranti već vratili, ili barem pojavili ovdje. Ne, ne, nije to prigovor. I sam znaš što ti je činiti.

- Varaš se — nasmije se Josef — Ja to uopće ne znam.

- Stigao si sam? - upita ga brat. -Da.

- Hoćeš li ostati za stalno?

- Ne znam.

- Naravno, moraš voditi računa o ženinu mišljenju. Tamo si se oženio, koliko znam.

-Da.

- S nekom Dankinjom - reče brat nesigurno.

- Da — reče Josef i zašuti.

Taje tišina bratu bila neugodna i Josef, samo da nešto kaže, upita: »Kuća je sada tvoja?«

Nekoć, stan je bio sastavni dio obiteljske kuće na tri kata koja je pripadala njihovom ocu; na drugom katu stanovala je obitelj (otac, majka, dva sina), ostali su katovi bili iznajmljeni. Nakon komunističke revolucije 1948. godine, kuća im je oduzeta, a obitelj je zadržala samo stanarsko pravo.

- Da - reče brat, vidljivo u neprilici - Pokušali smo doći do tebe, ali uzalud.

- Kako to? Pa znaš moju adresu!

Nakon 1989. godine sva je imovina nacionalizirana revolucijom (tvornice, hoteli, obiteljske kuće, polja, šume) vraćena bivšim vlasnicima (ili točnije, njihovoj djeci ili unucima); taj se postupak zvao povrat, bilo je dovoljno da se na sudu podnese izjava o vlasništvu, a po isteku roka od godine dana tijekom kojeg je takav zahtjev mogao biti osporen, povrat bi bio neopoziv. To pravno pojednostavljenje postupka omogućilo je mnoge prijekove, no izbjegnute su rasprave oko nasljedstva, molbe, žalbe, čime se u začuđujuće kratkom roku potaklo obnavljanje klasnog društva s bogatom i poduzetnom buržoazijom, sposobnom pokrenuti gospodarstvo u zemlji.

— Neki se odvjetnik time bavio — odgovori brat, još uvijek zbunjen.

- Sada je već kasno. Sve su procedure završene. No, budi bez brige, mi ćemo se među nama dogovoriti, bez odvjetnika.

U tom trenutku ude njegova snaha. Ovaj put nije se dogodio sraz pogleda: ona je toliko ostarjela daje sve bilo jasno čim se pojavila na

vratima. Josef htjede pognuti glavu kako bi je pogledao tek kasnije, krišom, da je ne zbuni. Obuzet sažaljenjem, ustade, pode prema njoj i zagrl je.

Ponovno sjedoše. Ne mogavši se osloboditi tog osjećaja, Josef je pogleda: da ju je sreo na cesti, ne bi je prepoznao. Ovo su mi najbliža bića, pomisli, obitelj, jedina koju imam, brat, moj jedini brat.

Ponavljao je te riječi u sebi kao da je htio produžiti svoja čuvstva prije nego se rasplinu.

Taj val raznježenosti natjera ga da kaže: »Zaboravi tu priču oko kuće. Slušaj, stvarno, budimo pragmatični, ne zanima me posjedovati ovdje nešto. Moji problemi nisu ovdje.«

Umiren, brat ponovi: »Ne, ne. Ja volim ravnopravnost u svemu. Uostalom, i na tvojoj je ženi da iznese svoje mišljenje.«

- Promijenimo temu - reče Josef, spuštajući svoju ruku na bratovu i stišćući je.

Poveli su ga kroz stan kako bi mu pokazali promjene koje su uslijedile nakon njegova odlaska. U jednoj je prostoriji opazio sliku koja mu je pripadala. Kada je odlučio napustiti zemlju, morao je brzo djelovati. U to je vrijeme stanovao u drugom provincijskom gradu, te se, prisiljen zadržati u tajnosti namjeru da emigrira, nije smio odati poklanjajući svoje stvari prijateljima. Dan uoči polaska stavio je ključeve u kuvertu i poslao ih bratu. Potom mu je telefonirao iz inozemstva i zamolio ga da iz stana uzme sve što želi prije nego to zaplijeni država. Poslije, kada se nastanio u Danskoj, sretan što može započeti nov život, nije imao ni najmanju želju pokušati saznati što mu je brat uspio spasiti i što je s tim učinio.

Dugo je promatrao sliku: siromašno radničko predgrađe, naslikano onom smjelom maštovitošću koja je podsjećala na foviste s početka stoljeća, Deraina, na primjer. Ipak, slika je bila daleko od imitacije; da je 1905. bila izložena na Jesenskom salonu u Parizu s ostalim slikama fovista, svi bi bili začuđeni njezinom posebnošću, zainteresirani tajanstvenim mirisom posjetiteljice iz dalekih krajeva. Zapravo, slika je bila iz 1955. godine, iz vremena kada je doktrina socijalističke umjetnosti zahtijevala strogi realizam: autor, strastveni modernist, više je volio slikati kako se u to vrijeme slikalo posvuda u svijetu, odnosno apstraktno, no u isto je vrijeme htio izlagati; morao je Neznanje stoga naći čudesnu točku u kojoj se ideološki imperativi sijeku s umjetnikovim željama; kućerci koji evociraju život radnika bili su tako danak ideolozima, a naprasno nestvarne boje poklon samome sebi.

Josef je njegov atelijer posjetio šezdesetih godina, kada je službena doktrina gubila na snazi, a slikar je već bio dovoljno slobodan da slika gotovo sve što želi. Bezazleno iskren, Josef je tu staru sliku volio više od novih, a slikar, koji je prema svom radničkom fovizmu gajio naklonost prožetu prezirom, drage mu ju je volje poklonio; čak je uzeo kist i uz potpis upisao posvetu sjosefovim imenom.

— Poznavao si tog slikara - primijeti brat.

— Da, spasio sam mu kuju.

— Hoćeš li ga posjetiti? -Ne.

Nedugo nakon 1989. godine Josef je u Danskoj primio paket fotografija s novim platnima tog slikara, ovaj put naslikanih u potpunoj slobodi: nisu se razlikovala od milijuna drugih platana koja

su u tom trenutku nastajala širom planeta; slikar se mogao pohvaliti dvostrukom pobjedom: bio je posve slobodan i posve nalik svim ostalima.

— Sviđa li ti se još uvijek ova slika? - upita brat.

— Da, još je vrlo lijepa.

Brat pokretom glave pokaza na ženu: »Katy je jako voli. Svaki se dan zadrži pred njom.« Potom doda: »Dan nakon odlaska, rekao si mi da je poklonim ocu. Stavio ju je iznadstolausvom bolničkom uredu. Znao jekoliko je Katy voli, pa ju je prije smrti ostavio njoj u nasljedstvo.«

A nakon kraće stanke: »Ne možeš to zamisliti. Proživjeli smo strašne godine.«

Promatrajući snahu Josef se sjeti kako je nikada nije volio. Odbojnost koju je osjećao prema njoj (i koju mu je ona uzvraćala) sada mu se činila glupom i nepotrebnom. Dok je stajala, proučavajući sliku, lice joj je odavalo tužnu nemoć, te Josef, pun suosjećanja, reče bratu: »Znam.«

Brat mu ispriповijeda obiteljsku priču, dugu očevu agoniju, Katvnu bolest, neuspjeli brak njihove kćeri, a potom i spletke kroz koje je prošao u bolnici, gdje je njegov položaj bio znatno otežan otkako je Josef emigrirao.

Posljednja opaska nije bila izrečena u vidu prigovora, no Josef nije ni posumnjao da su u to vrijeme brat i snaha o njemu zasigurno govorili puni srdžbe, ogorčeni bez-načajnošću razloga što ih je navodio opravdavajući svoju emigraciju, koju su sigurno smatrali neodgovornom: režim nije olakšavao život rodbini emigranata.

U blagovaonici stol je bio spreman za objed. Razgovor je postao lepršav, brat i snaha željeli su ga izvijestiti o svemu što se dogodilo tijekom njegova izbivanja. Desetljeća su lebdjela iznad tanjura, dok ga snaha najednom ne napadne: »I ti si imao fanatično razdoblje. Kako si samo govorio o Crkvi! Svi smo te se bojali.«

Ta ga je primjedba začudila. »Bojali mene?« Snaha je bila uporna. On je pogleda: na njezinu licu, koje mu se još prije nekoliko trenutaka činilo neprepoznatljivim, izbijale su nekadašnje crte.

Reći da su ga se bojali bilo je, zapravo, besmisleno, budući se sjećanje njegove snahe moglo odnositi tek na gimnazijsko razdoblje, kada je imao između šesnaest i devetnaest godina. Posve je moguće da je u to vrijeme ismijavao vjernike, no ti ispadi nisu mogli imati ikakve veze s režimskim militantnim ateizmom i bili su namijenjeni isključivo vlastitoj obitelji koja nikada nije propuštala nedjeljnu misu, što je Josefa nagnalo da ih izaziva. Maturu je položio 1951. godine, tri godine nakon revolucije, a kada je odlučio studirati veterinu, bio je ponesen istim izazivačkim nagonom: liječenje bolesnih, služba čovječanstvu bili su velik obiteljski ponos (još je njegov djed bio liječnik) te im je on svima želio reći da više voli krave nego ljude. Nitko, međutim, nikada njegovu pobunu nije ni hvalio ni kudio; veterina se oduvijek smatrala manje uglednom, njegov je izbor protumačen kao pomanjkanje ambicija, prihvaćanje drugorazrednog položaja u obitelji, iza brata.

Zbunjeno je pokušao objasniti (njima, kao i samome sebi) svoju mladalačku psihologiju, no riječi su teško izlazile iz usta, jer je usiljen snahin smiješak, namijenjen njemu, izražavao nepomutivo neslaganje sa svime što je govorio. Shvatio je da se tu ništa ne može, daje to poput zakona: oni kojima se vlastiti život pokaže kao brodolom, kreću u lov na krivce.

Josef je bio dvostruko kriv: kao mladić koji je ružno govorio o Bogu, i kao odrastao čovjek koji je emigrirao. Izgubio je volju bilo što objašnjavati, a njegov brat je poput pravog diplomata skrenuo razgovor na drugu temu.

Njegov brat: kao student druge godine medicine bio je isključen sa Sveučilišta 1948. godine radi buržuskog podrijetla; kako bi zadržao nadu da će se kasnije vratiti studiju i postati kirurg kao i otac, učinio je sve ne bi li dokazao svoju naklonost prema komunizmu, do te

mjere da je jednog dana, iako teška srca, ipak ušao u partiju u kojoj je ostao do 1989. Putovi dva brata razilazili su se: najprije udaljen sa studija, potom prisiljen poreći svoja uvjerenja, stariji se osjećao žrtvom (uvijek će imati taj osjećaj); u veterinarskoj školi, manje traženoj, manje nadgledanoj, mladi se nije imao potrebu razmetati bilo kakvom odanošću režimu: u bratovim očima on je bio (i uvijek će biti) sretnik koji se iz svega zna izvući; dezenter.

U kolovozu 1968. godine ruska je vojska zaposjela zemlju; tjedan dana ulice svih gradova vrištale su od bijesa.

Nikada zemlja nije bila do te mjere domovina, česi do te mjere česima. Zaslijepjen mržnjom, Josef se bio spreman baciti na tenkove. Potom su državni čelnici uhićeni, pod pratnjom odvedeni u Moskvu, prisiljeni potpisati unaprijed pripremljeni sporazum, te su se česi, još uvijek puni bijesa, vratili kućama. Nekih četrnaest mjeseci poslije, na pedeset i drugu godišnjicu Oktobarske revolucije, nametnutu zemlji kao blagdan, u gradiću u kojemu je imao ambulantu, Josef je sjeo u auto kako bi posjetio obitelj na drugom kraju zemlje. Stigavši u grad, usporio je; htio je vidjeti koliko je prozora okićeno crvenim zastavama koje su, u toj godini poraza, bile puki znak podložnosti. Bilo ih je više nego što je očekivao: i možda su oni koji su ih isticali djelovali suprotno vlastitim uvjerenjima, iz opreza, kao s nekim strahom, no činili su to svojevolumno, jer nitko ih na to nije prisiljavao, nitko im nije prijetio. Zaustavio se pred rodnom kućom. Na drugom katu, na kojemu je stanovao njegov brat, sjala je velika, strahovito crvena zastava. Cijelu ju je minutu, dugu minutu, promatrao ne izlazeći iz auta; potom je krenuo. Na putu kući odlučio je napustiti zemlju. Ne znači to da nije mogao u njoj živjeti. Mogao je mirne duše brinuti o kravama. No, bio je sam, rastavljen, bez djece, slobodan. Pomislio je kako ima jedan jedini život koji želi proživjeti drugdje.

Na kraju objeda, uz šalicu kave, Josef je razmišljao o svojoj slici. Pitao se kako bi je mogao ponijeti i ne bi li, u zrakoplovu, zauzimala previše mjesta. Ne bi li bilo praktičnije izvući platno iz okvira i smotati ga?

Upravo je o tome htio progovoriti, kadli mu snaha reče: »Zasigurno ćeš posjetiti N.-a.«

-Još ne znam.

- Bio ti je veliki prijatelj. -Još uvijek mi je prijatelj.

- Pred njim su '48. svi drhtali. Crveni komesar! No, za tebe je mnogo toga učinio, zar ne? Dužnik si mu!

Brat se požuri prekinuti ženu i pruži Josefu mali paket: »Ovo je tata zadržao kao uspomenu na tebe.

Našli smo ga poslije njegove smrti.«

Po svemu sudeći brat je uskoro morao poći u bolnicu; njihov se susret bližio kraju i Josef ustanovi da je njegova slika nestala iz razgovora! Zanimljivo! Snaha se sjeća njegova prijatelja N., a njegovu sliku zaboravlja? Iako je bio spreman odreći se čitavog svog nasljedstva, svojeg dijela kuće, slika je bila njegova, samo njegova, s njegovim imenom ispisanim pored slikareva! Kako su se ona i brat mogli pretvarati da mu ne pripada?

Odjednom atmosfera postade teška i brat počne pričati nešto smiješno. Josef nije slušao. Odlučio je tražiti natrag svoju sliku te, koncentriran na ono što mu želi reći, spusti neznanje pogled na bratovo zapešće i sat. Prepozna ga: veliki, crni, ne više moderan; ostao je u stanu i brat ga je prisvojio. Ne, Josef nije imao nikakva razloga biti ogorčen. Sve se dogodilo prema njegovoj uputi; ipak, pogled na vlastiti sat na tuđoj ruci izazvao je u njemu čudnu nelagodu. Imao je osjećaj kako zatiče onakav svijet kakav može zateći neki mrtvac izlazeći nakon dvadeset godina iz groba: dodiruje tlo stidljivim stopalom koje je izgubilo naviku hodanja; jedva prepoznaje svijet u kojemu je živio, no neprestano se spotiče o ostatke svoga života: vidi svoje hlače, svoju kravatu na tijelima preživjelih koji su ih, naravno, međusobno podijelili; sve vidi, a ništa ne traži: mrtvi su sramežljivi.

Obuzet tom sramežljivošću mrtvih, Josef ne smognu snage reći ijednu riječ na račun slike. Ustade.

- Dođi večeras. Zajedno ćemo večerati - reče brat.

Josef odjednom ugleda lice svoje žene; osjeti silnu potrebu obratiti joj se, razgovarati s njom. Ipak, nije mogao: brat gaje promatrao, očekujući odgovor.

- Oprosti, imam tako malo vremena. Sljedeći put - i srdačno im oboma stisne ruku.

Na putu za hotel ponovno mu se ukaza ženino lice i on se zanese: »Ti si kriva. Ti si mi rekla da moram otići. Ja nisam htio. Nisam imao nikakve želje za povratkom. No, ti se nisi slagala. Za tebe je ne doći ovamo bilo nenormalno, neopravdano, pa čak i ružno. Misliš li još uvijek da si u pravu?«

Vrativši se u sobu, otvara paket što mu ga je dao brat: fotografski album iz djetinjstva, sa slikama majke, oca, brata, i čitavim nizom malih Josefa; stavlja ga na stranu da ga sačuva. Dvije dječje slikovnice; baca ih u košaru. Dječji crtež napravljen drvenim bojama s posvetom: »mami za rođendan« i nespretnim potpisom; baca ga. Potom neka bilježnica. Otvara je: njegov gimnazijski dnevnik. Kako ga je mogao ostaviti kod roditelja?

Bilješke potječu iz prvih godina komunizma, no pomalo je razočaran, jer među njima nalazi tek opise sastanaka s mladim gimnazijkama. Rani slobodoumnik? Ma ne: žutokljunac. Rastreseno lista, potom se zaustavlja na primjedbama upućenim nekoj djevojci: »Rekla si mi da se ljubav zasniva na čulima. Mala moja, pobjegla bi glavom bez obzira da ti neki muškarac prizna kako želi samo tvoje tijelo. I shvatila bi što je strašan osjećaj samoće.«

Samoća. Ta se riječ često vraća. Pokušavao ih je zaplašiti ocrtavajući zastrašujuću perspektivu samoće. Kako bi ga zavoljele, propovijedao im je poput župnika: tjelesna ljubav bez osjećaja prostire se poput pustinje u kojoj se umire od tuge. čita i ničega se ne sjeća. Što mu je dakle taj neznanac došao reći? Podsjetiti ga da je nekoć živio pod njegovim imenom? Josef ustaje i ide do prozora. Trg je osvjetljen kasnim popodnevnim suncem, a slika dviju ruka na veli-Neznanje kom zidu ovaj put dobro se vidi: jedna je bijela, druga crna. Iznad njih kratica od tri slova obećava »sigurnost« i »solidarnost«. Bez sumnje slika je nastala nakon 1989. godine, kada je zemlja prihvatila slogane novih vremena: bratstvo svih rasa; miješanje svih kultura; jedinstvo svega, jedinstvo svih.

Josef je već vidio ruke koje se stišću po plakatima! češki radnik koji stišće ruku ruskom vojniku!

Iako omražena, taje propagandna slika bila neprijeporan dio povijesti čeha koji su imali tisuće razloga stisnuti ili odbiti ruke Rusa ili Nijemaca! No crnu ruku? U ovoj zemlji ljudi su jedva znali da Crnci postoje. Njegova majka nikada u životu nije vidjela ni jednog jedinog.

Promatra te ruke zaustavljene između neba i zemlje, goleme, veće od crkvena zvonika, ruke koje ovaj prostor smještaju u naprasno drukčiji dekor. Dugo proučava trg pod sobom kao da traži tragove što ih je kao mladić ostavio na pločniku dok se šetao sa svojim školskim prijateljima. »Školski prijatelji«; izgovara tu riječ polako, poluglasno,

ne bi li udahnuo miris (slab! jedva osjetan!) svoje najranije mladosti, to proteklo vrijeme, izgubljeno i zanemareno, vrijeme tužno poput sirotišta; no za razliku od Irene u onom gradiću iz francuske provincije, on ne osjeća nikakvu privrženost toj prošlosti koja se nemoćno javlja: nikakvu želju za povratkom; ništa osim blage suzdržanosti; odmaka.

Da sam liječnik, u njegovom bih slučaju postavio sljedeću dijagnozu: »bolesnik pati od pomanjkanja nostalgije.«

No, Josef se ne smatra bolesnim. Smatra se prisebnim. Pomanjkanje nostalgije za njega je dokaz nedovoljne vrijednosti njegova nekadašnjeg života. Ispravljam dakle dijagnozu: »bolesnik pati od mazohistički iskrivljena sjećanja«. Uistinu, sjeća se tek situacija koje ga čine nezadovoljnim samim sobom. Ne voli svoje djetinjstvo. No, nije li kao dječak imao sve što želi? Nisu li njegova oca svi pacijenti obožavali? Zbog čega je brat na to bio ponosan, a on ne? Cesto se tukao sa svojim malim prijateljima, i to hrabro. Međutim, sve je te pobjede zaboravio, a zauvijek će se sjećati kako ga je neki školarac, kojega je smatrao slabijim, jednog dana srušio na leđa i zadržao na tlu deset sekundi brojeći naglas. Još i danas osjeća na svojoj koži taj ponižavajući pritisak tla. Dok je još živio u češkoj i sretao ljude koji su ga poznavali od prije, uvijek je bio iznenađen da ga oni drže prilično hrabrim (sam se smatrao kukavicom), duhovitim (vjerovao je daje dosadan) i velikodušnim (sjećao se jedino svojih sitnih pakosti).

Znao je vrlo dobro da ga vlastito sjećanje mrzi, da ga ne prestaje klevetati; trudio mu se stoga ne vjerovati i biti popustljiviji prema svom životu. Uzalud: nije osjećao nikakvo zadovoljstvo u gledanju unatrag i činio je to što je rjeđe mogao.

Prema onome u što je htio uvjeriti druge i sebe samoga, napustio je zemlju jer je više nije mogao gledati podjar-Neznanje mijenu i poniženu. To što kaže je istina, pa ipak, većina se Ceha osjećala poput njega, podjarmljeno i poniženo, ali nisu potrčali u inozemstvo. Ostali su u zemlji jer vole sebe i jer vole život koji je nerazdvojiv od mjesta na kojemu se odvija. Budući da je Josefovo sjećanje bilo zlonamjerno i nije mu pružalo ništa od onoga što bi mu život u zemlji moglo učiniti dragocjenim, on je granicu prešao lakim korakom i bez žaljenja.

Je li u tuđini njegovo sjećanje izgubilo štetan utjecaj? Da, jer tamo Josef nije imao ni razloga niti prilike baviti se uspomenama vezanima za zemlju u kojoj više ne živi; takav je zakon mazohističkog sjećanja: kada se komadići života ruše u zaborav, čovjek se rješava onoga što ne voli i osjeća se lakšim, slobodnijim.

Povrh svega, u inozemstvu se Josef zaljubio, a ljubav je veličanje sadašnjeg vremena. Njegova je vezanost za sadašnjost otjerala sve uspomene, zaštitila ga od njihovih uplitanja; njegovo sjećanje nije postalo dobronamjerno, nego je, zanemareno i ostavljeno po strani, izgubilo moć koju je nad njim imalo.

Što smo više vremena ostavili za sobom, to je više neodoljiv glas koji nas poziva na povratak. Ova izreka čini se očiglednom, međutim posve je pogrešna. Čovjek stari, kraj se bliži, svaki trenutak postaje sve dragocjeniji i vrijeme se više ne može gubiti na uspomene. Valja shvatiti matematički paradoks nostalgije: ona je najjača u ranoj mladosti kada je obujam proteklog života posve beznačajan.

Iz izmaglice vremena kada je Josef bio gimnazijalac vidim kako izranja neka mlada djevojka; vitka je, lijepa, djeвица je, i to sjetna, jer se upravo rastala od nekog momka. To je njezin prvi ljubavni raskid zbog kojega pati, no njezina je bol slabija od začuđenosti koju osjeća otkrivajući vrijeme; uvida ga kao nikada prije.

Do tada vrijeme joj se ukazivalo kao vid sadašnjosti koja napreduje i guta budućnost; bojala se njegove brzine (dok je iščekivala nešto mučno) ili se bunila protiv njegove sporosti (dok je iščekivala nešto lijepo). Tada joj se vrijeme učinilo posve drukčijim; nije to više pobjedonosna sadašnjost koja se domogla budućnosti; nego je to pobijeđena sadašnjost, koju prošlost zarobljuje i odnosi. Vidi mladića koji se odvaja od njezina života i odlazi, zauvijek nedosežan. Opčinjena, uspijeva tek promatrati taj djelić života kako se udaljava, uspijeva jedino gledati i patiti. Proživljava posve nov osjećaj koji se zove nostalgija.

Taj osjećaj, ta neobuzdana želja za povratkom otkriva joj istom postojanje prošlosti, snagu prošlosti, njezine prošlosti; na kući njezina života pojavili su se prozori, prozori straga okrenuti prema onome što je proživjela; bez tih prozora njezino postojanje više ne bi bilo zami-slivo.

Jednoga dana sa svojim novim mladićem (platonskim, naravno), korača nekom stazom kroz šumu pored grada; istom je tom stazom prije nekoliko mjeseci šetala s prethodnim mladićem (onim zbog kojega je, nakon rastanka, osjetila prvu nostalgiju) i ta je podudarnost zbunjuje. Namjerno se upućuje prema oronuloj kapelici na raskrižju šumskih putova, jer tamo ju je njezin prvi mladić htio poljubiti. Nezadrživa napast poziva je da iznova proživi trenutke prošle ljubavi. Želi da se dvije ljubavne priče sretnu, združe, pomiješaju, poistovjete i zajednički nastave rasti kroz to stapanje.

Kada ju je tadašnji mladić na tom mjestu pokušao zaustaviti kako bi je privio uza se, ona je radosno i zbunjeno ubrzala korak spriječivši

ga u tome. Što će se dogoditi ovaj put? Njezin sadašnji mladić također usporava korak, i on se sprema zagrliti je! Zadivljena tim ponavljanjem (čudesnošću tog ponavljanja), ona slijedi imperativ sličnosti i nastavlja brzim koracima, vukući ga za ruku.

Otada se prepušta čari tih srodnosti, tim potajnim dodirima sadašnjosti i prošlosti, tražeći odjeke, suglasja, suzvučja koji je podsjećaju na udaljenost između onoga što je bilo i onoga što jest, na vremensku dimenziju (tako novu, tako začudnu) vlastita života; čini joj se da time napušta mladost i postaje zrela, odrasla, što za nju znači: postati onom koja je spoznala vrijeme, koja je za sobom ostavila djelić svog života na koji se može osvrnuti.

Jednog dana vidi svog novog mladića kako trči prema njoj u plavoj jakni i prisjeća se kako joj se i prvi mladić sviđao u plavoj jakni. Drugi put, gledajući je u oči, on veliča njezinu ljepotu vrlo neuobičajenim izrazom; to je zadivljuje, jer je za njezine oči i prvi mladić upotrijebio doslovno isti neuobičajeni izraz. Te je podudarnosti oduševljavaju. Nikada se do te mjere ne osjeća prožeta ljepotom kao kada se nostalgija prošle ljubavi pomiješa s iznenađenjima nove. Uplitanje nekadašnjeg mladića u priču koju proživljava za nju ne predstavlja potajnu nevjeru, nego još više jača njezine osjećaje prema onome koji uz nju korača.

Kada bude starija vidjet će u tim sličnostima otužnu jednodimenzionalnost osoba (koje, kako bi poljubile, redom zastaju na istom mjestu, imaju isti ukus u odijevanju, laskaju ženi istim metaforama) i zamornu monotoniju događaja (koji su tek vječno ponavljanje istoga); no dok je još mlada dočekuje te podudarnosti poput čuda, željna odgonetanja njihovih značenja. činjenica da njezin sadašnji mladić neobično nalikuje prethodnome čini ga još po-sebnijim, još originalnijim, i ona vjeruje da joj je on tajanstveno predodređen.

Ne, u dnevniku nije bilo nijedne aluzije na politiku. Nijednog traga o tom razdoblju, osim možda puritanizma prvih godina komunizma s idealom sentimentalne ljubavi u pozadini. Josef se zadržava na jednoj ispovijedi iz vremena dok je još bio žutokljunac: lako bi smogao hrabrosti nekoj djevojci pomilovati grudi, ali morao je svladavati svoju stidljivost kako bi joj dodirnuo stražnjicu. Imao je osjećaj za preciznost: »Tijekom jučerašnjeg sastanka samo sam se dva puta usudio uhvatiti D. za dupe.«

Zaplašen stražnjicom bio je utoliko željniji osjećaja: »Uvjerava me u svoju ljubav, njezino obećanje o spolnom odnosu moja je pobjeda...« (izgleda da mu je spolni odnos kao dokaz ljubavi važniji od samog tjelesnog čina) »...no razočaran sam: u našim susretima nema zanos. Pomisao na zajednički život je zastrašujuća.« A malo dalje: »kako je zamorna vjernost koja ne izvire iz istinske strasti.«

Zanos; zajednički život; istinska strast. Josef se zaustavlja na tim riječima. Sto su one mogle značiti nezrelu momku? Bile su jednako tako silne kao što su bile i neodređene i snaga im je bila upravo u njihovoj nebuloz-nosti. Bio je u potrazi za osjećajima koje nije poznao, koje nije shvaćao; tražio ih je u svoje partnerice (vrebajući i najnezatnije uzbuđenje koje se odražava na njezinu licu), tražio ih je u sebi (tijekom dugih sati samoproma-tranja), no uvijek je bio frustriran. Tada je zapisao (Josef mora priznati iznenađujuću oštromnost te opaske): »želja da s njom suosjećam kao i želja da joj nanesem bol jedna je te ista želja.« I uistinu, ponašao se kao voden tom rečenicom: da bi suosjećao (kako bi dosegnuo zanos suosjećanja), činio je sve ne bi li svojoj prijateljici nanio bol; mučio ju je: »Probudio sam u njoj sumnju u svoju ljubav. Pala mi je u naručje, tješio sam je, kupao se u njezinoj tuzi i, na trenutak, osjetio kako se u meni budi blagi plamen uzbuđenja.«

Josef pokušava shvatiti žutokljunca, staviti se u njegovu kožu, ali ne uspijeva. Ta osjećajnost pomiješana sa sadizmom posve je suprotna njegovom ukusu i naravi. Trga bijeli list iz dnevnika, uzima olovku i prepisuje rečenicu: »kupao sam se u njezinoj tuzi«. Dugo proučava dva rukopisa: stari je pomalo nespretan, no slova imaju isti oblik kao i ova današnja. Ta mu je sličnost neugodna, razdražuje ga, šokira. Kako ta dva toliko različita bića mogu imati isti rukopis? U čemu se sastoji zajednička bit koja od njega i tog balavca čini istu osobu?

Ni žutokljunac ni gimnazijalka nisu imali na raspolaganju stan u kojem bi mogli biti sami; spolni odnos što mu ga je ona obećala morao je biti odgođen do ljetnih praznika koji su bili daleko. U iščekivanju provodili su vrijeme držeći se za ruku po pločnicima ili šumskim stazama (mladi su ljubavnici tada bili neumorni šetači), osuđeni na razgovore koji se ponavljaju i na dodire koji nikamo ne vode. U toj pustinji bez zanosa jednog joj je dana najavio da je njihov rastanak neizbježan, jer se uskoro seli u Prag.

Josef je bio iznenađen pročitanim: seli se u Prag? Taj je plan bio naprosto nemoguć, njegova obitelj nikada nije htjela napustiti svoj grad. I odjednom sjećanje mu navire iz zaborava, neugodno prisutno i živo: stoji na šumskoj stazi, licem u lice s tom djevojkom, i priča joj o Pragu! Govori o svojoj selidbi i laže! Savršeno se sjeća kako je svjestan da laže, vidi se dok govori i laže, laže kako bi gimnazijalka zaplakala!

Cita: »Jecajući me poljubila. Pozorno sam na njoj vrebao svaku naznaku boli i žao mi je što se ne mogu više sjetiti točnog broja njezinih jecaja.«

Je li to moguće? »...pozorno sam na njoj vrebao svaku naznaku boli...«, brojao je njezine jecaje! Taj mučitelj--računovođa! To je bio njegov način da osjeti, proživi, okusi, ostvari ljubav! Stiskao ju je u naručju, ona je jecala, a on brojao!

Nastavlja čitati: »Potom se smirila i rekla mi: 'Tek sada shvaćam one pjesnike koji su do smrti ostajali vjerni.' Podigla je glavu prema meni, a usne su joj drhtale.« U dnevniku je riječ »drhtale« bila podcrtana.

Ne sjeća se ni njezinih riječi, ni njezinih usana što drhte. Jedina živa uspomena je trenutak u kojemu raspreda svoje laži o selidbi u Prag. Ništa drugo nije ostalo u njegovu sjećanju. Trudi se što jasnije prizvati crte lica te egzotične djevojke koja se ne poziva na pjevače ili tenisače, nego na pjesnike; pjesnike »koji su do smrti ostajali vjerni«! Osjeća anakronizam te brižno zapisane rečenice i sve veću naklonost prema toj djevojci, tako blago neobičnoj. Jedino što joj predbacuje je zaljubljenost u odvratnog balavca koji je tek želi mučiti.

Ah, taj balavac; vidi ga kako proučava djevojčine usne, usne koje drhte, mimo njene volje, nekontrolirano, ne mogu se kontrolirati! Zacijelo ga je to uzbuđivalo kao da promatra orgazam (ženski

orgazam o kojemu nije imao pojma)! Možda mu se i digao! Zasiurno!

Dosta! Josef okreće stranice i saznaje da se gimnazijalka spremala poći s razredom tjedan dana na skijanje; balavac se pobunio, zaprijetio raskidom; objasnila mu je kako je to sastavni dio njezinih školskih obveza; ništa nije htio čuti i razbjjesnio se (još jedan zanos! zanos bijesa!) »Ako odeš, bit će to kraj među nama. Kunem ti se, kraj!«

Sto mu je odgovorila? Jesu li joj usne zadrhtale kada je čula taj histeričan ispad? Zasiurno ne, jer taj nekontro-Neznanje liran pokret usana, taj djevičanski orgazam, toliko ga je uzbuđivao da ga ne bi propustio spomenuti.

Izgleda da je ovaj put precijenio svoju moć. Jer nijedna zabilješka više ne spominje gimnazijalku.

Slijedi nekoliko opisa blijedih sastanaka s nekom drugom djevojkom (preskače retke) i dnevnik završava na kraju sedmog razreda (češki gimnazijalci ih imaju ukupno osam), točno u trenutku kada mu neka starija žena (koje se dobro sjeća) otkriva tjelesnu ljubav i premiješta njegov život na drugi kolosijek; ništa od toga više nije zapisivao, dnevnik nije nadživio djevičanstvo svojeg autora; vrlo kratko poglavlje njegova života bilo je završeno i, bez slijeda i posljedica, smješteno u mračan pretinac zaboravljenih predmeta.

Trga stranice dnevnika u komadiće. Zacijelo pretjeran, uzaludan čin; osjeća međutim potrebu da se prepusti osjećaju odbojnosti; potrebu da uništi balavca kako ga jednoga dana (pa makar i u ružnom snu) ne bi s njim poistovjetili, umjesto njega izviždali, smatrali odgovornim za njegove riječi i djela!

U tom trenutku zazvoni telefon. Sjeti se žene koju je sreo u zračnoj luci i digne slušalicu.

— Nećete me prepoznati - začuje.

— Naravno da te prepoznajem. Zašto mi govoriš vi?

— Ako želiš, govorit ću ti ti! Ali ne možeš znati s kim razgovaraš.

Ne, to nije bila žena iz zračne luke. Bio je to jedan od onih tupih glasova, neugodno nazalnog zvuka. Nade se u neprilici. Ona se predstavi: kći iz prvog braka žene od koje se razveo nakon nekoliko mjeseci zajedničkog života, prije tridesetak godina.

— Uistinu nisam mogao znati s kim razgovaram — reče, usiljeno se smijući.

Nakon razvoda ih više nikada nije vidio, ni bivšu ženu niti pastorku koja je u njegovu sjećanju ostala djevojčica.

— Moram s vama razgovarati. S tobom razgovarati -ispravi se.

On zažali što joj se obratio s ti, ta mu je prisnost bila neugodna, no više ništa nije mogao: »Kako znaš da sam ovdje? Nitko ne zna.«

— Nije baš tako.

— Kako to misliš?

— Tvoja snaha.

— Nisam znao da je poznaješ.

— Mama je poznaje.

Odjednom shvati kakva se povezanost spontano razvila između dvije žene.

- Dakle, zoveš me u mamino ime?

Tupi je glas bio uporan: »Moram s tobom razgovarati. Obavezno moram s tobom razgovarati.«

- Ti ili tvoja mama? -Ja.

- Reci mi najprije o čemu se radi?

- Želiš li me vidjeti ili ne?

- Molim te reci mi o čemu se radi.

Tupi je glas postao nasrtljiv: »Ako me ne želiš vidjeti, reci mi to otvoreno.«

Mrzio je njezinu upornost, ali nije nalazio hrabrosti da je odbije. Držati tajnim razlog traženog sastanka bila je pastorkina učinkovita smicalica: to ga zabrine.

- Ovdje sam samo na nekoliko dana, u žurbi sam. U najboljem bih slučaju mogao naći pola sata... - i predloži joj neki kafić u Pragu na

dan odlaska.

- Nećeš doći.

- Doći ću.

Kada je spustio slušalicu osjetio je nešto poput mučnine. Sto bi mogle tražiti od njega? Kakav savjet? Kada netko treba savjet, nije nasrtljiv. Htjele su ga gnjaviti. Dokazati da postoje. Oduzeti mu vrijeme. No, u tom slučaju zašto je prihvatio sastanak? Iz znatiželje? Ma ne! Popustio je iz straha.

Podlegao je starom refleksu: da bi se mogao braniti, htio je o svemu na vrijeme biti obaviješten. No, braniti se? Danas? Od čega? Naravno, nije u tome bilo nikakve opasnosti. Jednostavno pastorkin ga je glas obavio maglicom starih uspomena: spletke; roditeljsko miješanje; pobačaj; klevete; plač; ucjene; batine; napadi bijesa; anonimna pisma: zavjera kućepazitelja.

Život koji smo ostavili za sobom ima lošu naviku da izađe iz sjene, žali se na nas, protiv nas podiže procese. Daleko od češke, Josef se odvikao brinuti se o vlastitoj prošlosti. No, prošlost je bila tamo, čekala ga, promatrala. Neraspoložen, Josef se trudio misliti na nešto drugo. No, na što može misliti čovjek koji je došao u posjet zemlji vlastite prošlosti nego na vlastitu prošlost? Sto će raditi ova dva dana koja mu preostaju? Posjetiti grad u kojemu se nalazila njegova veterinarska ambulanta? Stati, raznježen, pred kućom u kojoj je stanovao? Nije imao nikakve želje. Bi li barem nekoga od svojih starih poznanstava iskreno htio sresti? N.-ova je slika izronila. Nekoć, kada su revolucionarni fanatici optužili mladog Josefa za sam Bog zna što (tih godina svi su bili optuženi, prije ili kasnije, za sam Bog zna što), N., utjecajni komunist na Sveučilištu, branio ga je, ne mareći za vlastita stajališta i obitelj. Tako su postali prijatelji, i ako je Josef išta sebi mogao zamjeriti, bila je to činjenica da gaje tijekom emigracije gotovo sasvim zaboravio.

— Crveni komesar! Svi su pred njim drhtali! — rekla je njegova snaha, dajući do znanja da se Josef iz interesa vezao za režimskog čovjeka. Jadne zemlje koje su potresali veliki povijesni datumi!

Kada je bitka okončana, svi se daju u kaznene pohode na prošlost kako bi progonili krivce. No tko su bili krivci? Komunisti koji su 1948. godine pobijedili? Ili njihovi nesposobni protivnici koji su izgubili? Svi su proganjali krivce i svi su bili proganjani.

Kada je Josefov brat ušao u partiju da bi mogao nastaviti studij, njegovi su ga prijatelji osudili kao laktaša. To ga je nagnalo da još više zamrzi komunizam držeći ga odgovornim za svoje poltronstvo, a njegova je žena svoju mržnju usmjerila protiv ljudi kao N. koji je, kao uvjereni marksist prije revolucije, svojom voljom (dakle, bez ikakve mogućnosti oprosta) sudjelovao u rađanju onoga što je ona smatrala najvećim zlom.

Telefon je ponovno zazvonio. Javio se i ovaj je put bio siguran da je prepoznaje: »Konačno!«

- Ah, kako me veseli tvoj »konačno«! Zar si čekao moj poziv?

- Nestrpljivo.

- Stvarno?

- Bio sam grozno raspoložen! Tvoj glas sve mijenja! -Ah, baš si me razveselio! Kako bih htjela da si ovdje, sa mnom, tu gdje sam ja.

- Silno mi je žao što to nije moguće.

- Zao ti je? Stvarno?

- Stvarno.

- Hoću li te vidjeti prije tvog odlaska?

- Da, vidjet ćemo se.

- Sigurno?

- Sigurno! Prekosutra možemo zajedno ručati!

- Bilo bi mi drago.

Reče joj adresu svog hotela u Pragu.

Spustivši slušalicu, pogled mu pade na rastrgani dnevnik, sveden na hrpicu raskomadnog papira na stolu. Sve pokupi i vedro baci u košaru za smeće.

Tri godine prije 1989. Gustaf je u Pragu za svoje poduzeće otvorio predstavništvo, no išao je tamo tek nekoliko puta godišnje. Bilo mu je to dovoljno da zavoli taj grad i da u njemu vidi idealno mjesto za život; ne samo iz ljubavi za Irenu, nego i stoga (a možda prije svega stoga) što se u njemu osjećao, još više nego u Parizu, udaljen od Švedske, od svoje obitelji, od svog prošlog života. Kada je komunizam iznenada nestao iz Europe, nije oklijevao svojemu poduzeću nametnuti Prag kao stratešku točku za osvajanje novih tržišta. Dao je kupiti lijepu baroknu kuću kako bi u nju smjestio ured, a dvije je prostorije u potkrovlju zadržao za sebe. Istodobno je Irenina majka, koja je živjela sama u vili u predgrađu, Gustafu stavila na raspolaganje čitav prvi kat, tako da je sukladno svom raspoloženju mogao birati boravište.

Usnuo i zapušten tijekom komunizma Prag se na njegove oči probudio, napučio turistima, obasjao novim dućanima i restoranima, okitio obnovljenim i svježije obojanim kućama. »Prag is my town!«, uzvikivao bi. Zaljubio se u taj grad: ne poput domoljuba koji u svakom kutu zemlje traži svoje korijene, uspomene, tragove svojih mrtvih, nego kao putnik koji se prepušta iznenađenju i čuđenju, poput djeteta koje zadivljeno šeće po kakvu zabavnom parku ne želeći ga više napustiti. Saznavši nešto više o povijesti Praga, nadugo bi raspredao pred svakim tko bi Neznanje ga htio slušati o njegovim ulicama, zdanjima, crkvama, i beskrajno razglabao o njegovim znamenitim ličnostima: caru Rudolfu (zaštitniku slikara i alkemičara), Mozartu (koji je, kažu, tamo imao ljubavnicu), o Franzu Kafki (koji je, iako cijeloga života nesretan u tom gradu, postao njegovim svetim zaštitnikom zahvaljujući putničkim agencijama).

Neočekivanom je brzinom Prag zaboravio ruski jezik koji su četrdeset godina svi njegovi stanovnici još u osnovnoj školi morali naučiti, te se, nestrpljiv da mu na svjetskoj pozornici zaplješću, prolaznicima izložio okićen engleskim natpisima: skateboarding, snowboarding, street-wear, publishing house, National Gallerv, cars for hire, pomonamarkets i slično. U prostorijama njegova poduzeća osoblje, poslovni partneri, bogati klijenti, svi su se Gustafu obraćali na engleskom, tako da je češki postao tek bezličan mrmor, zvučni dekor iz kojega su se tek anglosaksonski glasovi izdvajali kao ljudske riječi. Tako jednoga dana, kada je Irena sletjela u Prag,

dočeka ju je u zračnoj luci ne s njihovim uobičajenim francuskim »Sa-lut!«, nego s »Hello!«

Učas se sve promijenilo. Jer, zamislimo Irenin život nakon Martinove smrti: nije više imala nikoga s kim bi govorila češki, njezine su kćeri odbijale gubiti vrijeme s jednim tako očigledno uzaludnim jezikom; francuski je za nju bio svakodnevni jezik, jedini jezik; ništa joj, dakle, tada nije bilo prirodnije nego nametnuti ga svom Šveđa-nu. Taj jezični izbor podijelio je njihove uloge: budući da je Gustaf slabo govorio francuski, ona je u paru bila ta koja je vodila glavnu riječ; opijala se vlastitom rječi-tošću: Bože, nakon toliko dugo vremena, napokon je mogla govoriti, govoriti i biti slušana! Njezina jezična nadmoć uravnotežila je odnos snaga: iako je u potpunosti ovisila o njemu, u njihovim je razgovorima dominirala i odvlačila ga u svoj svijet.

Prag je, međutim, preobrazio njihov jezik; on je govorio engleski, Irena je pokušavala ustrajati na francuskome za kojega se osjetila sve više vezana, ali nemajući nikakve podrške izvana (francuski više nije imao čari u tom nekad frankofilskom gradu), naposljetku je posustala; njihov se odnos preokrenuo: u Parizu, Gustaf je pažljivo slušao Irenu žednu vlastite riječi; u Pragu on je postao govornikom, velikim govornikom, opširnim govornikom. Slabo poznavajući engleski, Irena je tek napola shvaćala što je govorio a budući da nije imala volje naprezati se, malo ga je slušala i još manje mu govorila. Njezin se Veliki Povratak pokazao neobičnim: na ulici, okružena česima, milovao ju je dašak nekadašnje bliskosti i na trenutak je činio sretnom; potom, čim bi se vratila kući, postajala bi stranjkina koja šuti.

Neprekidno razgovaranje uljuljkuje parove, melodiozan tok razgovora baca koprenu na sve manju tjelesnu žudnju. Kada se razgovor prekine, pomanjkanje tjelesne ljubavi izranja poput prikaze.

Spram Irenine šutljivosti, Gustaf je gubio samopouzdanje. Otada ju je radije viđao u prisutnosti njezine obitelji, majke, polubrata i njegove supruge; večerao bi sa svima njima u vili ili restoranu, tražeći u njihovom društvu utočište, skrovište, mir. Nikada Neznanje im nije nedostajalo tema za razgovor, jer su ih vrlo malo uspijevali obraditi: njihov je rječnik bio oskudan i da bi se sporazumjeli morali su svi govoriti polako i ponavljajući. Gustaf je bio na putu

pronalaženja spokoja; to usporeno natucanje mu je odgovaralo, bilo je opuštajuće, ugodno, pa čak i veselo (koliko su se samo puta nasmijali komično izobličnim engleskim riječima!).

Odavno su Irenine oči bile ispražnjene od svake želje, no snagom navike ostajale su za Gustafa uvijek širom otvorene, dovodeći ga do osjećaja nelagode. Kako bi za-meo tragove i prikrio svoj erotski uzmak, zadovoljstvo je nalazio u blago raskalašenim anegdotama, zabavno dvosmislenim aluzijama, izgovorenim naglas i uz smijeh. Majka je bila njegov najbolji saveznik, uvijek spremna pridružiti mu se u masnim šalama koje bi izgovarala na pretjeran, parodičan način, na svom djetinjastom engleskom. Slušajući je, Irena je imala dojam da je erotizam zauvijek postao dječja lakrdija.

Otkako je u Parizu sreća Josefa, samo na njega misli. Bez prestanka se prisjeća njihove nekadašnje kratke pustolovine u Pragu. U kafiću u kojemu se nalazila sa svojim prijateljima, bio je duhovit, zavodljiv i zaokupljen samo njom. Kada su svi izašli na ulicu, on je uredio da ostanu sami. U ruku joj je spustio malu pepeljaru koju je u kafiću za nju ukrao. Potom ju je taj čovjek, kojega je poznavala tek nekoliko sati, pozvao k sebi. Budući da je bila zaručena s Martinom, nije smogla hrabrosti i odustala je. No odmah je osjetila tako iznenadno i tako žestoko kajanje da ga nikada nije zaboravila.

Stoga, prije odlaska u emigraciju, kada je birala što će ponijeti, a što ostaviti, spremila je malu pepeljaru iz kafića u kovčeg; u inozemstvu ju je često nosila u ručnoj torbici, potajice, poput amajlije.

Sjeća se kako joj je u čekaonici zračne luke rekao ozbiljnim i čudnim glasom: »Ja sam posve slobodan čovjek.« Imala je dojam da je njihova ljubavna priča, započeta prije dvadeset godina, tek odgođena do trenutka kada će oboje biti slobodni.

Sjeća se još jedne njegove rečenice: »Posve slučajno prolazim preko Pariza«; »slučaj«, to je drugi način da se kaže »sudbina«; on je trebao proći preko Pariza kako bi se njihova priča mogla nastaviti tamo gdje se prekinula.

S mobitelom u ruci pokušava ga nazvati gdje god se nalazi, iz kafića, iz prijateljičina stana, s ulice.

Broj hotela je dobar, ali nikada ga nema u sobi. Cijeli dan misli na njega, a budući da se suprotnosti privlače, i na Gustafa. Prolazeći pored neke suvenirnice u izlogu uočava majicu s nekim sumornim tuberkuloznim likom i natpisom na engleskom: Kafića tvas born in Prague. Oduševljava je ta majica, tako silno glupa, te je kupi.

Uvečer dolazi kući s namjerom da u miru telefonira, jer se petkom Gustaf uvijek vraća kasno; suprotno svim očekivanjima, on je u prizemlju s majkom, i prostorija odzvanja njihovim češko-engleskim čavrljanjem, u koje se upliće glas s televizije koju nitko ne gleda. Pruža Gustafu paketić: »Ovo je za tebe!«

Potom ih ostavlja da se dive poklonu i penje se na prvi kat, gdje se zatvara u WC. Sjedeći na rubu školjke, vadi telefon iz torbe. čuje njegov »konačno!« i, ispunjena radošću, govori mu: »Kako bih htjela da si ovdje, sa mnom, tu gdje sam ja«; tek nakon što izgovara te

riječi postaje svjesna mjesta na kojemu sjedi i rumeni; nehotična nedoličnost izgovorenog iznenađuje je, a odmah potom i uzbuđuje. U tom trenutku, prvi put nakon toliko godina, ima osjećaj da vara svog Šveđana i to je ispunjava grešnim zadovoljstvom.

Kada ponovno side u dnevni boravak, Gustaf na sebi ima majicu i glasno se smije. Napamet poznaje tu predstavu: parodija zavođenja, pretjerane šale: senilni ersatz ugašena erotizma. Majka drži Gustafa za ruku i najavljuje Ireni: »Bez tvog sam se odobrenja usudila odijenuti tvog voljenog. Nije li lijep?« Okreće se s njim prema velikom zidnom zrcalu u dnevnom boravku.

Promatrajući njihov odraz, podiže Gustafovu ruku kao daje pobjednik kakva natjecanja na Olimpijskim igrama, a on, poslušno prihvaćajući igru, nadima prsa prema zrcalu i izgovara gromko: »Kafka was born in Prague!«

Sa svojim prvim mladićem rastala se bez velike boli. S drugim je bilo teže. Kada ga je čula kako govori: »Ako odeš, bit će to kraj među nama. Kunem ti se, kraj!«, nije mogla izgovoriti ni riječ.

Voljela ga je, a on joj je u lice sasuo ono što joj se, još nekoliko trenutaka ranije, činilo nezamislivim, neizgovorivim: njihov raskid. »To je kraj među nama.« Kraj. Ako joj obećava kraj, što ona njemu treba obećati? Njegova rečenica sadrži prijetnju, njezina će također: »U redu,« govori polako i ozbiljno. »Bit će to dakle kraj. I ja to tebi obećavam i to ćeš zapamtiti.« Potom mu okreće leđa, ostavljajući ga zabezeknutoga na ulici.

Bila je ranjena, no je li se na njega ljutila? Možda čak i nije. Naravno, trebao je imati više razumijevanja, jer bilo je jasno da ona ne može izbjeći to obvezno putovanje. Bila bi prisiljena hiniti kakvu bolest, no nespretno poštena kakva je bila, ne bi uspjela. Nesumnjivo, pretjerivao je, bio je nepravedan, ali znala je da je takav jer je voli. Poznavala je njegovu ljubomoru: zamišljao ju je na planinama s drugim mladićima i zbog toga patio.

Budući da se nije mogla istinski ljutiti, sačekala ga je pred gimnazijom kako bi mu objasnila da ga ni uz najbolju volju na svijetu ne može poslušati te da on nema nikakva razloga biti ljubomoran; bila je sigurna da će razumjeti. Na vratima ju je opazio i zastao da nastavi put s nekim školskim kolegom. Ne mogavši ga sresti nasamo, slijedila ga je ulicom i kada se s kolegom rastao, požurila je prema njemu. Jadnica, mogla je posumnjati da je sve izgubljeno, daje njezin prijatelj pod utjecajem mahnitosti koja ga više nije puštala. Samo što mu je počela govoriti kadli je prekinu: »Zar si promijenila mišljenje? Odustat ćeš?« Kada je ponovno stala objašnjavati istu stvar deseti put, okrenuo joj je leđa i ostavio je samu nasred ulice.

Utonula je u duboku tugu, no još uvijek se nije na njega ljutila. Znala je da ljubav znači dati jedno drugome sve. Sve: temeljna riječ. Sve, dakle ne samo tjelesnu ljubav koju mu je obećala, nego i hrabrost, hrabrost za velike, kao i za male stvari, odnosno onu sićušnu hrabrost da se ogluši o kakvu glupu školsku naredbu. I shvati, stideći se, da usprkos svojoj ljubavi, nije bila u stanju smoći tu hrabrost. Kako li je to bilo groteskno, groteskno do suza: bila mu je spremna dati sve, svoju nevinost, naravno, ali isto tako, samo da je

htio, i svoje zdravlje, bilo kakvu žrtvu koju je mogao zamisliti, a istodobno nije mogla otkazati poslušnost nekom bijednom ravnatelju. Zar je smjela dopustiti da je takva uskogrudnost pobijedi? Nezadovoljstvo koje je osjećala prema sebi bilo je neizdrživo i htjela ga se pod svaku cijenu osloboditi; htjela je doseći razmjere u kojima bi se njezina uskogrudnost izgubila; razmjere pred kojima bi on ipak pokleknuo; htjela je umrijeti.

Umrijeti; odlučiti umrijeti; mnogo je to lakše adolescentu nego odrasloj osobi. Sto? Ne lišava li smrt adolescenta puno većeg dijela budućnosti? Naravno, ali mladoj je osobi budućnost nešto daleko, apstraktno, nestvarno, u što zapravo ne vjeruje.

Skamenjeno je promatrala kako se njezina slomljena ljubav, najljepši dio njezina života, udaljava, polako i zauvijek; ništa osim te prošlosti za nju nije postojalo; njoj se ona htjela pokazati, njoj je htjela govoriti i poslati znakove. Budućnost je nije zanimala; žudjela je za vječnošću; vječnost, to je zaustavljeno vrijeme, vrijeme koje se umirilo; budućnost onemogućuje vječnost; željela je dokinuti budućnost.

No kako umrijeti usred gomile učenika, u malom planinskom hotelu, bez prestanka svima na oku?

Dosjetila se: izaći iz hotela, otići daleko, vrlo daleko u prirodu te, negdje podalje od putova, ispružiti se na snijegu i zaspati. Smrt bi nadošla u snu, smrt smrzanjem, blaga smrt, bezbolna.

Trebalo bi samo otrpjeti kratak trenutak hladnoće. Uostalom mogla bi ga skratiti pomoću nekoliko tableta za spavanje. Iz neke bočice koju je pronašla kod kuće uzela je pet, ne više, kako mama ne bi ništa primijetila.

Isplanirala je svoju smrt svim svojim smislom za praktično. Izaći uvečer i umrijeti noću, bila je to njezina prva zamisao, no odagnala ju je: u blagovaonici bi se tijekom večere brzo otkrila njezina odsutnost, a posve sigurno u spavaonici; ne bi imala vremena umrijeti. Domišljato je izabrala trenutak nakon ručka kada se svi odmaraju prije odlaska na skijanje: stanku tijekom koje se nitko ne bi zabrinuo zbog njezine odsutnosti.

Nije li uviđala silan nesrazmjer između nevažnosti razloga i važnosti čina? Nije li bila svjesna da je njezin plan pretjeran? Jest, no upravo ju je ta pretjeranost privlačila. Nije htjela biti razumna. Nije se htjela ponašati odmjereno. Nije htjela koristiti mjeru, nije htjela koristiti razum. Divila se svojoj strasti, svjesna da je strast, po definiciji, pretjeranost. Opijena, nije htjela izaći iz opojnosti.

Potom stiže dan koji je izabrala. Izlazi iz hotela. Pored vrata visi termometar: deset stupnjeva ispod nule. Polazi na put i uviđa da je njezina opijenost ustupila mjesto tjeskobi; uzalud traži svoju opčinjenost, uzalud dozivlje misli što su pratile njezin san o smrti;

nastavlja, međutim, putem (njezine školske kolege u tom trenutku odrađuju obavezni odmor) kao da ispunjava zadaću koju je sebi zadala, kao da igra ulogu koju je sebi namijenila. Njezina je duša prazna, bez ikakva osjećaja, poput duše kakva glumca koji recitira tekst i ne misleći više na ono što izgovara.

Uspinje se puteljkom koji blista od snijega i uskoro stiže do vrha. Nebo iznad nje je modro; brojni osunčani, pozlaćeni, zaigrani oblaci spustili su se niže, položeni poput velike krune na širok vijenac okolnih planina. Lijepo je, prekrasno, i obuzima je kratak, vrlo kratak osjećaj Nezanjanje sreće, zbog kojega zaboravlja cilj svoga hodanja. Kratki, vrlo kratki, prekratki osjećaj. Jednu za drugom guta tablete i, slijedeći svoj plan, silazi s vrha prema šumi. Kroči stazom i nakon deset minuta osjeća kako se san bliži i zna da je kraj tu. Sunce joj je iznad glave, blistavo, blistavo. Kao da se, odjednom, zavjese dižu, srce joj se steže od straha. Osjeća se uhvaćenom u zamku na osvjetljenoj pozornici na kojoj su svi izlazi zatvoreni.

Sjeda pod jelu, otvara torbu i iz nje vadi zrcalo. Maleno je to i okruglo zrcalo, drži ga ispred lica i promatra se. Lijepa je, vrlo lijepa i ne želi napustiti tu ljepotu, ne želi je izgubiti, želi je ponijeti sa sobom, ah, već je umorna, tako umorna, no iako umorna, zanosi se svojom ljepotom jer ona joj je na ovome svijetu najdraža.

Promatra se u zrcalu, potom vidi kako joj usne drhte. Nekontrolirani je to pokret, tik. Već je nekoliko puta primijetila tu reakciju, osjetila je na svom licu, no ovo je prvi put da je i vidi. Videći je, dvostruko je ganuta: ganuta svojom ljepotom i ganuta svojim drhtavim usnama; ganuta svojom ljepotom i ganuta uzbuđenošću koja potresa tu ljepotu izobličujući je; ganuta svojom ljepotom koju joj tijelo oplakuje. Silno je sažaljenje obuzima prema svojoj ljepoti koje uskoro neće biti, sažaljenje prema svijetu kojega također više neće biti, koji je već nepostojeći, koji je već nedostupan, jer san je tu, odnosi je, polijeće s njom, visoko, vrlo visoko, prema toj neizmjerne i zasljepljujućoj bistrini, prema tom modrom nebu, blistavo modrom, svodu bez oblaka, zažarenom svodu.

Kada mu je brat rekao: »Tamo si se oženio, koliko znam«, odgovorio je: »da«, ništa tome ne dodajući. Možda je bilo dovoljno da brat upotrijebi drugi izraz i da ga, umjesto »oženio si se«, pita: »Jesi li oženjen?« U tom bi slučaju Josef odgovorio: »Ne, udovac sam.« Nije imao namjeru zavaravati svog brata, no način na koji je ovaj postavio pitanje omogućio mu je da bez laži prešuti smrt svoje žene.

Tijekom razgovora koji je uslijedio, brat i snaha izbjegavali su svaku aluziju na nju. Očigledno, bilo je to iz nelagode: zbog sigurnosnih razloga (kako bi izbjegli pozive na policiju) prekinuli su svaku vezu sa članom porodice u emigraciji te nisu ni primijetili da se taj nametnuti oprez uskoro pretvorio u iskrenu nezainteresiranost: ništa nisu znali o njegovoj ženi, ni godine, ni ime, ni zanimanje, a tišinom su željeli prikriti to neznanje koje bi otkrilo sav jad njihova odnosa prema njemu.

No, Josef se nije uvrijedio; njihovo mu je neznanje odgovaralo. Otkako ju je sahranio, uvijek se osjećao nelagodno kada je trebao nekoga obavijestiti o njezinoj smrti; kao da ju je time negdje duboko u sebi izdao. Prešućujući njezinu smrt, uvijek je imao osjećaj da je štiti.

Jer, mrtva je žena nemoćna; nema više snage, nema više utjecaja; više se ne poštuju ni njezine želje, ni njezin ukus; mrtva žena ne može ništa htjeti, težiti ikakvom uvažavanju, odbaciti ikakvu klevetu. Nikada za nju nije osjetio tako bolnu, tako mučnu patnju, kao nakon njezine smrti.

Jonas Hallgrímsson bio je veliki romantičarski pjesnik, kao i veliki borac za neovisnost Islanda. čitava Europa malih nacija imala je u XIX. stoljeću te romantičarske domoljubne pjesnike: Petofi u Mađarskoj, Mickievicz u Poljskoj, Prešern u Sloveniji, Macha u češkoj, Sevčen-ko u Ukrajini, Wergeland u Norveškoj, Lonnrot u Finskoj i tako redom. Island je tada bio danska kolonija i Hallgrímsson je svoje posljednje godine proživio u glavnome gradu. Svi veliki pjesnici romantizma, osim što su bili veliki domoljubi, bili su i velike pijandure. Jednoga dana, mrtav pijan, Hallgrímsson je pao niz stepenice, slomio nogu, dobio infekciju, umro i bio pokopan na kopenhaskom groblju.

Bilo je to 1845. godine. Devedeset i devet godina poslije, 1944. proglašena je Republika Island.

Otada su događaji ubrzali svoj tok. Godine 1946. pjesnikova duša posjetila je u snu nekog bogatog islandskog tvorničara i povjerila mu se: »Već sto i jednu godinu moje kosti leže u tuđini, u neprijateljskoj zemlji. Nije li došao trenutak da se vrate u svoju slobodnu Itaku?«

Počašćen i oduševljen tim noćnim posjetom, domoljubni je tvorničar oduzeo kosti neprijateljskoj zemlji i prenio ih na Island, želeći ga sahraniti u lijepoj dolini gdje je pjesnik rođen. No, nitko nije mogao spriječiti ludi tok događaja: u neopisivo lijepom krajoliku Thing-vellira (svetog mjesta gdje se prije tisuću godina prvi island-Neznanje ski sabor okupljao na otvorenome), ministri te posve nove Republike sagradili su groblje za velikane domovine; tvor-ničaru su oteli pjesnika sahranivši ga u Panteonu, u kojem je tada bio jedino još grob drugog velikog pjesnika (mali narodi obiluju velikim pjesnicima), Einara Benediktsso-na.

No, događaji nisu stali na tome i uskoro su svi saznali ono što se domoljubni tvorničar nije usuđivao priznati: stojeći pred otvorenim grobom u Kopenhagenu, bio je u nedoumici: pjesnik je bio sahranjen među siromasima, njegov grob nije imao imena, tek broj, i domoljubni tvorničar, suočen s nekoliko međusobno isprepletenih kostura, nije znao koji odabrati. U prisustvu strogih i nestrpljivih službenika groblja, nije se usudio razotkriti svoje oklijevanje. Tako na Island nije ponio islandskog pjesnika, nego nekog danskog mesara.

Na Islandu su taj tragikomičan nesporazum htjeli držati u tajnosti, no događaji su išli svojim tokom i 1948. godine neumjesni Halldor

Laxness u svom je romanu proširio glasine. Sto činiti? Šutjeti.

Hallgrimssonove kosti počivaju, dakle, još uvijek na dvije tisuće kilometara od svoje ltake, u neprijateljskoj zemlji, dok se tijelo danskog mesara, koji je također bio domoljub, iako ne i pjesnik, nalazi prognano na ledenom otoku koji je oduvijek u njemu budio tek strah i odbojnost.

Premda držana u tajnosti, istina je rezultirala time da više nikoga nisu sahranili na lijepom groblju u Thingvel-liru, koje čuva samo ona dva lijesa, postavši time od svih

Panteona na svijetu, tih grotesknih muzeja taštine, jedinim koji nas može ganuti.

Vrlo davno Josefu je žena ispriповijedala tu priču; činila im se smiješnom, a iz nje se lako mogla izvesti i moralna pouka: gdje se nalaze kosti mrtvaca posve je nevažno.

Pa ipak, Josef je promijenio mišljenje kada je smrt njegove žene postala neposredna i neizbježna. činilo mu se u prvi mah da priča o danskom mesaru na silu prenesenom na Island nije smiješna, nego zastrašujuća.

Zamisao da umre istodobno kad i ona bila mu je odavno bliska. Nije bila posljedica romantičnog zanosa, nego trezvenog promišljanja: u slučaju ženine smrtonosne bolesti odlučio je skratiti njezine muke; da ne bi bio osuđen za ubojstvo, računao je i sam umrijeti. Potom se ona uistinu razboljela, strahovito je patila, a Josef više nije pomišljao na samoubojstvo. Ne zbog straha za vlastiti život.

Bila mu je, međutim, nepodnošljiva pomisao da to toliko voljeno tijelo prepusti na milost i nemilost tuđim rukama. Kada bi on umro, tko bi štitio pokojnicu? Kako bi jedan leš branio drugi?

Nekoć, u češkoj, prisustvovao je majčinoj agoniji; jako ju je volio, no od trenutka kada više nije bila na životu, njezino ga je tijelo prestalo zanimati; za njega, njezin leš više nije bila ona. Uostalom, dva su se liječnika, otac i brat, brinula za majku na smrti, a on je, na ljestvici važnosti, bio tek treći u obitelji. Ovaj put sve je bilo drukčije: žena koju je vidio u agoniji pripadala je samo njemu; bio je ljubomoran na njezino tijelo i želio je bdjeti nad njegovom posmrtnom sudbinom. čak se morao i ukoriti: još je bila živa, ispružena pred njim, govorila mu je, a on ju je već vidio mrtvu: promatrala ga je, očima krupnijim no ikada, a on se u mislima bavio pitanjem lijesa i groba. Sebi je to predbacivao kao nepodnošljivu izdaju, nestrpljenje, skrivenu želju da ubrza njezinu smrt. No, ništa nije tu mogao: znao je da će po preminuću njezina obitelj doći, tražeći je za obiteljsku grobnicu, i ta ga je pomisao užasavala.

Prezirući pogrebne brige, jednom su odveć nemarno sastavili svoje oporuke; upute koje su se ticale njihovih dobara bile su krajnje jednostavne, a one što bi zadirale u pokop nisu ni spomenuli. Taj ga je propust opsjedao dok je ona umirala, no budući da ju je htio uvjeriti da će pobijediti smrt, morao je šutjeti. Kako priznati jadnici koja je oduvijek vjerovala u svoje ozdravljenje, kako joj priznati o čemu razmišlja? Kako govoriti o oporuci? Tim više što se ona već gubila u bunilu i misli su joj se maglile.

Ženina obitelj, velika i utjecajna, nikada nije voljela Josefa. činilo mu se da će borba koja će izbiti zbog njegove žene biti teža i važnija od bilo koje druge do tada. Pomisao da to tijelo bude zatvoreno u besramnoj bliskosti s drugim tijelima, stranim i ravnodušnim, bila mu je nepodnošljiva, kao i pomisao da će se i sam nakon smrti naći tko

zna gdje, a zasigurno daleko od nje. Omogućiti takvo što, činilo mu se kao poraz golem poput vječnosti, neoprostiv poraz.

Ono čega se bojao, dogodilo se. Nije mogao izbjeći šok. Punica je urlala na njega. »To je moja kći!

To je moja kći!« Morao je unajmiti odvjetnika, ostaviti hrpu novaca da bi smirio obitelj, na brzinu kupiti mjesto na groblju, djelovati brže od ostalih kako bi dobio posljednju bitku.

Grozničava aktivnost bez sna tijekom cijeloga tjedna zauzdala mu je patnju, no dogodilo se nešto još čudnije: kada su je položili u grob koji je bio njihov (grob za dvoje, poput kočije za dvoje), nazreo je, u tami vlastite tuge, tračak, krhkak i drhtav, jedva vidljiv tračak sreće. Sreće, jer nije razočarao svoju voljenu; jer im je osigurao, njoj i sebi, budućnost.

Samo trenutak ranije bila je stopljena s obasjanom plaveti! Bila je bestjelesna, postala je svjetlost!

Potom se, iznenada, nebo zacrnilo. A ona je, pavši na zemlju, ponovno postala teška i tamna tvar.

Jedva raza-birući što se dogodilo, nije uspijevala odvojiti pogled od visina: nebo je bilo crno, crno, neumoljivo crno.

Dio njezina tijela drhturio je na hladnoći, drugi je bio neosjetljiv. To ju je uplašilo. Ustala je. Nakon nekoliko dugih sekundi, prisjetila se: hotel u planinama; učenici. Zbunjeno, drhteći čitavim tijelom, potražila je stazu. U hotelu su pozvali hitnu pomoć koja ju je odvezla.

Sljedećih su je dana, na bolničkom krevetu, prsti, uši, nos, isprva neosjetljivi, užasno boljeli.

Liječnici su je smirili, no neka joj je bolničarka sa zadovoljstvom ispričala sve moguće posljedice smrzavanja: na kraju može doći i do amputacije prstiju. Užasnuta, zamišljala je sjekiru; kiruršku sjekiru; mesarsku sjekiru; zamišljala je svoju šaku bez prstiju i odrezane prste pokraj sebe na operacijskom stolu, na vidiku. Navečer, za vrijeme objeda, donijeli su joj meso. Nije mogla jesti. U tanjuru je zamišljala komade vlastita tijela.

Prsti su joj se bolno vratili u život, no lijevo joj je uho potamnilo. Kirurg, star, tužan, suosjećajan, sjeo je na njezin krevet kako bi joj najavio amputaciju. Kriknula je. Njezino lijevo uho! Njezino uho! Moj Bože, kriknula je. Njezino lice, njezino lijepo lice, s odsječenim uhom! Nitko je nije mogao smiriti.

Oh, kako se sve dogodilo suprotno onome što je željela! Mislila je da će postati vječnost kojom se dokida svaka budućnost, a umjesto toga, budućnost je ponovno bila tu, nepobjediva, mrska, odvratna, poput zmije što se svija pred njom, tare o noge i napreduje gmižući kako bi joj pokazala put.

U gimnaziji se proširila vijest da je zalutala i vratila se puna smrzotina. Ukorili su je za neposluh, jer je, usprkos obveznu programu, blesavo tumarala nemajući ni najosnovnijeg osjećaja za orijentaciju da pronađe hotel, iako je bio vidljiv izdaleka.

Po povratku kući, odbijala je izaći na ulicu. Užasavala se susreta s ljudima koje poznaje. Njezini roditelji, očajni, dogovorili su neupadljiv prelazak u drugu gimnaziju, u susjednu gradu.

Oh, kako se sve dogodilo suprotno onome što je željela! Sanjala je da će umrijeti tajanstveno. Sve je učinila kako nitko ne bi znao je li njezina smrt nezgoda ili samoubojstvo. Htjela mu je poslati svoju smrt kao tajni znak, znak ljubavi koji dolazi iz onostranog, jedino njemu razumljiv. Sve je dobro predvidjela osim, možda, broja tableta za spavanje, osim, možda, temperature koja se, dok je upadala u san, podigla. Mislila je kako će je led unijeti u san i u smrt, no san je bio prelagan; otvorila je oči i ugledala crno nebo.

Dva neba razdijelila su njezin život napola: modro nebo, crno nebo. Pod ovim drugim nebom koračat će prema smrti, svojoj pravoj smrti, dalekoj i običnoj smrti od starosti.

A on? Živio je pod nebom koje za nju više nije postojalo. Nije ju više tražio, nije ga više tražila.

Uspomena na njega nije u njoj budila ni ljubav ni mržnju. Misleći na njega bila je kao pod anestezijom, bez misli, bez osjećaja.

Ljudski život prosječno traje osamdeset godina. Računajući s tim trajanjem svatko od nas zamišlja i organizira svoj život. To što kažem svi znaju, no rijetko smo svjesni da broj godina koji nam je dodijeljen nije puki brojčani podatak, izvanjsko obilježje (poput dužine nosa ili boje očiju), nego da je sastavni dio same definicije čovjeka. Onaj tko bi mogao živjeti, punom snagom, dvostruko dulje, recimo, dakle sto i šezdeset godina, ne bi više pripadao istoj vrsti kao mi. Ništa u njegovu životu više ne bi bilo isto, ni ljubav, ni ambicije, ni osjećaji, ni nostalgija, ništa. Kada bi se kakav emigrant nakon dvadeset godina proživljenih u tuđini vratio u domovinu s još sto godina života pred sobom, ne bi osjetio uzbuđenost zbog Velikog Povratka, vjerojatno za njega to uopće ne bi ni bio povratak, nego samo jedno od brojnih skretanja na dugom putu njegova postojanja.

Jer je sam pojam domovine, u plemenitom i osjećajnom smislu riječi, povezan s relativnom kratkotrajnošću našeg života, koji nam daje premalo vremena da se vežemo za neku drugu zemlju, za druge zemlje, druge jezike.

Erotski odnosi mogu ispuniti cijeli život odrasle osobe. No, kad bi taj život bio mnogo dulji, ne bi li umor zatomio sposobnost uzbuđenja daleko prije opadanja tjelesne snage? Jer, postoji velika razlika između prvog, desetog, stotog, tisućitog ili deset tisućitog spolnog odnosa. Gdje se nalazi granica nakon koje ponavljanje postaje stereotipno, ako ne smiješno, pa čak i nemoguće?

A kada bi se ta granica prešla, kakav bi postao ljubavni odnos između muškarca i žene? Bi li nestao? Ili bi, naprotiv, ljubavnici spolno razdoblje svoga života držali barbarskom pretpo-viješću svoje prave ljubavi? Odgovoriti na ta pitanja jednako je lako kao i zamisliti psihologiju stanovnika nekog nepoznatog planeta.

Pojam ljubavi (velike ljubavi, jedine ljubavi) također je po svoj prilici rođen u uskim granicama danog nam vremena. Kada bi to vrijeme bilo bez granica, bi li Josef do te mjere bio vezan za svoju pokojnu ženu? Mi koji tako skoro moramo umrijeti, o tome ne znamo ništa.

Ni samo sjećanje nije shvatljivo bez matematičkog pristupa. Temeljni podatak jest brojčani odnos između proživljena vremena i vremena što ga život zauzima u sjećanju. Nikada nitko nije pokušao izračunati taj odnos, za što uostalom nema tehničkih mogućnosti; ipak, bez velike opasnosti od pogreške mogu pretpostaviti da sjećanje čuva tek milijunti, milijarditi, ukratko, tek neznatni dio proživljenoga. To je također sastavni dio čovjekove esencije. Kada bi netko u svom sjećanju mogao zadržati sve što je proživio, kada bi u svakom trenutku mogao prizvati bilo koji dio svoje prošlosti, ne bi imao ništa zajedničko s ljudima: niti bi njegove ljubavi, prijateljstva, ljutnje, ni sposobnost praštanja ili osvete nalikovali našima.

Nikada nećemo prestati predbacivati onima koji izobličuju prošlost, ispisuju je nanovo, krivotvore, preuveličavaju važnost nekog događaja, prešućujući neki drugi; te su kritike opravdane (ne mogu ne biti), no nemaju posebnu važnost ukoliko im ne prethodi jedna osnovnija kritika: kritika ljudskog sjećanja kao takvog. Jer što ono jadno zapravo može? Od prošlosti je sposobno zadržati tek žalosno mali dio, a nitko pritom ne zna zašto baš taj a ne neki drugi, budući da se taj izbor u svakoga od nas događa tajanstveno, bez naše volje i naših interesa. Ništa od ljudskog života nećemo shvatiti ako ustrajemo u prikrivanju najvažnije od svih činjenica: onakve stvarnosti kakva je bila dok je trajala više nema; njezin je povratak nemoguć. čak ni najbogatiji arhivi ne mogu pomoći. Uzmimo stari Josefov dnevnik kao primjer arhivskog dokumenta koji čuva zapise vjerodostojnog svjedoka neke prošlosti; zabilješke govore o događajima koje njihov autor nema razloga poreći, ali koje njegovo sjećanje ne može ni potvrditi.

Od svega što taj dnevnik pripovijeda, jedna jedina pojedinost oživjela je jasnu i, naravno, preciznu uspomenu: vidio se na šumskom puteljku dok gimnazijalki izgovara laž o selidbi u Prag; taj beznačajan prizor, točnije sjena tog prizora (jer sjeća se tek osnovnih crta svoga govora, kao i činjenice daje lagao), jedini je dio njegova života koji je, usnuo, ostao sačuvan u sjećanju. No, izdvojen je od onih što mu prethode ili slijede: kojim riječima, kakvim činom ga je gimnazijalka navela da izmisli tu priču? I što se dogodilo sljedećih dana? Koliko je vremena ustrajao u toj obmani? I kako se iz nje izvukao?

Kada bi tu uspomenu htio ispričati kao malu smislenu anegdotu, bio bi prisiljen uvrstiti je u uzročni niz drugih događaja, činova i riječi; budući ih je zaboravio, preostalo mu je samo izmisliti ih; ne zato da bi prevario, nego da bi svoju uspomenu učinio razumljivom, što je, uostalom, spontano i učinio dok je još bio nagnut na stranice dnevnika: balavac je bio očajan što u ljubavi gimnazijalke ne pronalazi znakove zanosa; kada bi joj dodirivao stražnjicu, micala bi mu ruku; da bi je kaznio, rekao joj je kako se seli u Prag; ražalošćena, prepustila bi se milovanjima izjavljujući kako razumije pjesnike koji sve do smrti ostaju Neznanje vjerni; sve se dakle odvijalo na njegovo veliko zadovoljstvo, osim što je tjedan ili dva poslije iz predviđene selidbe svog prijatelja djevojka zaključila da joj ga valja na vrijeme zamijeniti drugim; počela gaje tražiti, balavac je to shvatio i nije mogao zatomiti ljubomoru; pod izgovorom boravka na planinama kamo je trebala otići bez njega, priredio joj je histeričnu scenu; napravio je od sebe budalu; napustila ga je.

Premda je htio biti što bliže istini, Josef nije mogao tvrditi da je njegova anegdota istovjetna onome što je uistinu doživio; znao je da je to tek mogućnost kojom je optočen zaborav.

Zamišljam uzbuđenje dviju osoba koje se sreću nakon mnogo godina. Nekoć su se družili te vjeruju da su vezani istim iskustvom, istim uspomnama. Istim uspomnama? Tu počinje nesporazum: nemaju iste uspomene; oboje od prošlosti čuvaju dvije ili tri beznačajne situacije, ali svaki posjeduje svoje; njihove uspomene međusobno ne nalikuju; ne susreću se; pa čak ni opsegom nisu usporedive: jedan se sjeća drugog više nego se ovaj sjeća njega; prije svega zato što se sposobnost pamćenja razlikuje od osobe do osobe (što bi još za svakog od njih bilo prihvatljivo objašnjenje), ali isto tako (a to je teže priznati), jer nemaju, jedan za drugoga, istu važnost. Kada je Irena ugledala Josefa u zračnoj luci, prisjetila se svake pojedinosti njihove prošle pustolovine; Josef se nije sjećao ničega. Od prve je sekunde njihov susret počivao na nepravednoj i nepodnošljivoj nejednakosti.

Kada dva bića žive u istom stanu vide se svaki dan i k tome se vole, svakodnevnim razgovorima usuglašuju sjećanja: prešutnim i nesvjesnim pristankom prepuštaju zaboravu široka područja života te neprekidno govore o istim događajima o kojima tkaju istu priču što im, poput povjetarca u granju, mrmori povrh glava i stalno ih podsjeća da su zajedno živjeli.

Kad je Martin umro, jaka bujica briga udaljila je Irenu od njega i od onih koji su ga poznavali.

Nestao je iz razgovora, pa čak i njezine dvije kćeri, premale dok je bio na životu, nisu se više zanimale za njega. Jednoga dana sreća je Gustafa koji joj je, kako bi produžio razgovor, povjerio da je poznavao njezina muža. Tada je Martin s njom bio posljednji put, jak, važan, utjecajan, služeći joj kao most prema budućem ljubavniku. Nakon što je obavio tu zadaću, zauvijek se povukao.

Davno prije, u Pragu, na dan njihova vjenčanja, Martin je uselio Irenu u svoju vilu; budući da su mu knjižnica i ured bili na prvom katu, prizemlje je namijenio svom obiteljskom životu; prije odlaska u Francusku prepustio je vilu punici koja je, dvadeset godina poslije, Gustafu ponudila prvi kat, u međuvremenu iznova namješten. Došavši Ireni u posjet, Milada se sjetila svoga starog kolege: »Martin je ovdje radio«, rekla je zamišljeno. Ipak, na Neznanje te se riječi nije nadvila Martinova sjena. Već odavno je bio udaljen iz kuće, on i sve njegove sjene.

Nakon ženine smrti Josef je ustanovio kako, bez svakodnevnih razgovora, mrmor njihova proteklog života slabi. Ne bi li ga pojačao, pokušao je oživjeti ženin lik, no skromnost rezultata ga je ražalostila. Imala je dva-naestak različitih osmijeha. Prisilio je maštu da ih iznova ocrtava. Nije uspio.

Imala je dar smiješnih i brzih odgovora kojima se divio. Nije se mogao sjetiti nijednoga. Jednoga se dana upitao: kada bi zbrojio ono malo uspomena koje su mu preostale od zajedničkog života, u koliko bi vremena stale? U minutu? Dvije?

Evo još jedne zagonetke sjećanja, temeljnije od svih ostalih: imaju li sjećanja mjerljivi vremenski opseg? Odvijaju li se u vremenu? Želi sebi predočiti njihov prvi susret: vidi stube koje se s pločnika spuštaju u podrum neke pivnice; vidi izdvojene parove u žućkasto polusjeni; i vidi nju, svoju buduću ženu, kako sjedi nasuprot njemu, s

čošom rakije u ruci, pogleda uperena u njega, sramežljiva osmijeha. Nekoliko je dugih minuta promatra, kako drži čošu, kako se smiješi, proučava to lice, tu ruku, a cijelo to vrijeme ona ostaje nepomična, ne prinosi čošu ustima, ne mijenja ništa na svom osmijehu. U tome i leži užas: prošlost koje se sjećamo lišena je vremena. Nemoguće je iznova proživjeti ljubav kao što se ponovno čita kakva knjiga ili gleda neki film. Mrtva, Josefova žena nema nikakvu dimenziju, ni materijalnu ni vremensku.

Stoga su napori da je u mislima oživi uskoro postali mučenje. Umjesto da se veseli što je ponovno otkrio ovaj ili onaj zaboravljeni trenutak, bio je očajan veličinom praznine kojom je taj trenutak bio okružen.

Jednoga je dana sebi zabranio bolno lutanje po hodnicima prošlosti i stavio točku na uzaludne pokušaje daje oživi onakvom kakva je bila. čak je pomislio i kako je tim svojim usredo-točenjem na njezino prošlo postojanje kukavički smješta u muzej izgubljenih predmeta i isključuje iz svog sadašnjeg života.

Uostalom, nikada nisu gajili kult uspomena. Naravno, nisu uništili svoja ljubavna pisma ni bilježnice u koje su zapisivali svoje obveze ili sastanke. No, pomisao da ih ponovno čitaju nikada im nije padala na pamet. Stoga je odlučio živjeti s njom mrtvom kao što je živio s njom živom. Nije joj više odlazio na grob da bi je se sjetio, nego da bi bio s njom; kako bi vidio njezine oči koje ga promatraju, i to ne iz prošlosti, već iz sadašnjeg trenutka.

Tako je za njega počeo novi život: suživot s umrlom. Novi sat stao je organizirati njegovo vrijeme.

Ljubiteljica čistoće, ljutila se zbog nereda koji je posvuda ostavljao. Od sada je sam spremao, i to brižno. Jer, voli njihov dom još više nego dok je bila živa: nisku drvenu ogradu s vratašcima; vrt; jelu pred kućom od tamnocrvene cigle; dva naslonjača, okrenuta jedan prema drugom, na koja su sjedali po povratku s posla; prozorska daska na kojoj je uvijek s jedne strane držala lonac s cvijećem, a s druge svjetiljku; tu su svjetiljku ostavljali upaljenu tijekom izbivanja, kako bi je primijetili iz daljine, s ceste, pri povratku kući. Poštuje sve te navike i pazi da svaki stolac, svaka vaza budu tamo kamo ih je ona voljela staviti.

Posjećuje mjesta koja su voljeli: restoran na morskoj obali gdje ga vlasnik nikada ne propusti podsjetiti na ženinu omiljenu ribu; u obližnjem gradiću četvrtasti trg s kućama obojenim u crveno, plavo, žuto, skromne ljepote koja ih je očaravala; ili pak posjećujući Kopenhagen, rivu s koje je svakoga dana u šest uvečer isplovljavao veliki bijeli parobrod. Tamo su znali minutama ostajati nepomični promatrajući ga. Prije polaska začula bi se glazba, stari jazz, poziv na putovanje. Otkako je umrla, često odlazi tamo, zamišlja je pored sebe i osjeća njihovu zajedničku želju da se ukrcaju na taj bijeli noćni brod, da za-plešu na njemu, tamo prespavaju i probude se negdje, daleko, jako daleko na sjeveru.

Htjela je da bude elegantan i osobno se brinula za njegovu odjeću. Nije zaboravio koju je od njegovih košulja najviše voljela, a koja joj se nije sviđala. Za svoj boravak u češkoj namjerno je odabrao odijelo prema kojemu je bila ravnodušna. Nije htio posvetiti preveliku pozornost tom putovanju. Nije to putovanje za nju, niti s njom.

Sva u sutrašnjem susretu, Irena ovu subotu želi provesti u miru, poput sportašice uoči natjecanja.

Gustaf je u gradu gdje ga čeka dosadan poslovni ručak, a ni večeras neće biti kod kuće. Ona koristi trenutak slobode, spava dugo i ostaje u sobi, pokušavajući izbjeći susret s majkom; iz prizemlja čuje njezino kretanje koje se smiruje tek oko podneva. Kada začuje jaki tresak vratima, sigurna da je majka izašla, silazi, rastreseno nešto jede u kuhinji, a potom i ona izlazi.

Na pločniku zastaje kao začarana. Pod jesenjim suncem ta četvrt puna vrtova prošaranih malim vilama otkriva svoju nenametljivu ljepotu koja joj steže srce i poziva na dugu šetnju. Podsjeća je da je posljednjih dana što su prethodili odlasku u emigraciju imala želju za takvom šetnjom, dugom i misaonom, kako bi se oprostila od grada, od svih ulica koje je voljela; no previše je stvari morala organizirati i nije našla vremena.

Viđen s mjesta gdje ona šeće, Prag je velik zelen rubac sastavljen od mirnih četvrti, s uličicama obrubljenim stablima. Vezana je za ovaj Prag, a ne za onaj veličanstven, u središtu; za ovaj Prag rođen krajem prošlog stoljeća, Prag male češke buržoazije, Prag njezina djetinjstva gdje je zimi skijala po uličicama što se penju i spuštaju, Prag u koji su okolne šume u sumrak potajno ulazile širiti mi-rise.

Korača zamišljena; na nekoliko trenutaka kao da nazire Pariz koji joj se prvi put čini neprijateljskim: hladna geometrija avenija; gordost Champs-Elvseesa; stroga lica divovskih kamenih žena koje predstavljaju Jednakost ili Bratstvo; a nigdje, baš nigdje ni tračak one dragocjene prisnosti, jednog jedinog daška divote koju ovdje udiše. Uostalom, tijekom cijele svoje emigracije upravo je tu sliku čuvala kao simbol izgubljene domovine: kućice u vrtovima koji se unedogled steru po brežuljkastom tlu. U Parizu je bila sretna, sretnija nego ovdje, no tajna ju je spona ljepote vezivala jedino za Prag. Iznenada shvaća koliko voli taj grad i koliko joj je odlazak odavde morao biti bolan.

Prisjeća se svojih posljednjih grozničavih dana: u zbrci prvih mjeseci okupacije bilo je još uvijek lako napustiti zemlju i mogli su se bez straha oprostiti od prijatelja. No, imali su premalo vremena da ih sve obiđu. Stjecajem okolnosti, dva dana prije polaska posjetili su starog prijatelja, neženju, provevši s njim nekoliko ganutljivih sati.

Tek poslije, u Francuskoj, saznali su da je taj čovjek odavno gajio prema njima takvo zanimanje samo zato što ga je policija odabrala da uhodi Martina.

Večer uoči odlaska pozvonila je nenajavljeno navrata neke prijateljice. Uхватила ju je usred razgovora s nekom drugom ženom. Bez riječi je prisustvovala dugom razgovoru koji je se nije ticao, očekujući kakvu gestu, rečenicu ohrabrenja, oproštaj; uzalud. Zar su zaboravile da odlazi? Ili su se pravile da su zaboravile? Ili je to stoga što im ni njezina prisutnost ni odsutnost više nisu bili važni? Pa i njezina majka. U

' I, *'" trenutku odlaska nije ju poljubila. Poljubila je Martina, ali ne i nju. Irenu je čvrsto primila za rame, govoreći glasno: »Mi ne volimo iskazivati osjećaje!« Te su riječi htjele biti muški srdačne, no bile su ledene. Prisjećajući se sada svih tih oproštaja (lažnih oproštaja, prijetvornih oproštaja), pomišlja: onaj kome nije uspio rastanak, ne može bog zna što očekivati od povratka.

Evo kako već dva-tri sata šeta zelenim četvrtima. Stiže do zidića koji zatvara mali park iznad Praga: odavde se Dvorac pojavljuje straga, s tajnovite strane; Prag je to čije postojanje Gustaf ne može ni zamisliti; odmah joj ususret stižu imena koja su joj kao djevojci bila draga: Macha, pjesnik iz vremena kada je duh njezina naroda tek izranjao iz magle; Neruda, pripovjedač malog češkog naroda; pjesme Voskovca i Wericha iz tridesetih godina, koje je silno volio njezin otac, koji je umro dok je još bila dijete; Hrabal i Skvorecky, pisci njezine mladosti; malena kazališta i kabarei iz šezdesetih godina, tako slobodni, tako vedro slobodni u svom bespoštednom humoru; bio je to neopisiv miris te zemlje, njezine nematerijalne esencije, koju je ponijela sa sobom u Francusku.

Naslonjena na zidić, promatra Dvorac: do tamo bi joj bilo dovoljno četvrt sata. Tamo počinje Prag s razglednica, Prag kojemu je povijest u bunilu utisnula višestruke stigme; Prag turista i kurvi, Prag tako skupih restorana da njezini češki prijatelji ne mogu ni nogom stupiti u njih; plesni Prag koji se izvija pod svjetlima reflektora; Gustafov Prag. Pomišlja kako za nju nema čudnijeg mjeL sta od takvog Praga. Gustaftovun. Gustajville. Gustafitadt. Gustafgrad.

Gustaf: vidi ga, crta izgubljenih iza zagasitog stakla jezika koji ona slabo poznaje, i gotovo veselo pomišlja da je tako dobro, jer se

konačno pokazala istina: ne osjeća nikakvu potrebu razumjeti ga ni potrebu da je on razumije. Vidi ga vedrog, odjevenog u majicu dok urla: Kafića was born in Prague, i osjeća kako joj se u tijelu rada želja, neodoljiva želja da pronađe ljubavnika. Ne zato da zakrpa svoj život kakav jest. Nego zato da ga preokrene od vrha do dna. Da napokon ima vlastitu sudbinu.

Jer, ona nikada nije izabrala nijednog muškarca. Uvijek je ona bila ta koju su birali. Martina je na kraju zavoljela, ali isprva je bio samo prilika da pobjegne od majke. U pustolovini s Gustafom vjerovala je da će pronaći slobodu. Sada shvaća da je to bila samo inačica odnosa s Martinom: zgrabila je ispruženu ruku koja ju je izvukla iz teške situacije kojom nije bila sposobna upravljati.

Svjesna je da ima dara za zahvalnost; time se oduvijek ponosila kao svojom najvećom vrlinom; kada bi je obuzela zahvalnost, ljubavni bi osjećaj stizao poput pitome sluškinje. Bila je iskreno odana Martinu, bilaje to iskreno i Gustafu. No, ima li se zbog toga čime ponositi? Nije li zahvalnost tek drugo ime za slabost, za ovisnost? Ono što sada želi jest ljubav bez ikakve zahvalnosti! Zna da takvu ljubav treba platiti smjelim i opasnim činom. Jer, u svom ljubavnom životu nikada nije bila hrabra, nije čak ni znala što to znači.

Iznenada, to je poput naleta vjetra: ubrzano nizanje starih emigrantskih snova, starih tjeskoba: vidi žene kako dotrčavaju, okružuju je i, podižući pivsku kriglu, smijući se zlobno, sprečavaju je da pobjegne; nalazi se u nekom dućanu gdje se druge žene, prodavačice, obrušavaju na nju, odijevaju joj haljinu koja se na njezinu tijelu pretvara u luđačku košulju.

Dugo ostaje naslonjena na zidić, potom se uspravi. Ispunjena je uvjerenjem da će pobjeći, kako neće više ostati u tom gradu, ni u tom gradu, niti u životu koji joj taj grad priprema.

Korača i pomišlja kako danas konačno pravi oproštajnu šetnju koju je nekoć propustila; konačno izgovara svoje Veliko Zbogom gradu koji voli više od svih ostalih i koji je spremna još jednom izgubiti, bez žaljenja, zato da bi zaslužila vlastiti život.

Kada je komunizam otišao iz Europe, Josefova je žena ustrajala na tome da on posjeti svoju zemlju.

Htjela je poći s njim. No, umrla je i otada je on mislio samo na novi život s odsutnom. Pokušavao se uvjeriti da je to sretan život. Ali, može li se govoriti o sreći? Da, o sreći koja poput krhka i drhtava tračka prodire kroz njegovu bol, mirnu i neprekidnu bol s kojom se pomirio. Mjesec dana ranije, nemoćan da se izvuče iz te tuge, sjetio se riječi pokojnice: »ne poći onamo bilo bi s tvoje strane nenormalno, neopravdano, pa čak i ružno«. Uistinu, pomislio je, to putovanje na koje gaje ona toliko poticala, moglo bi mu danas priskočiti upomoć; odvratiti ga, barem na nekoliko dana, od vlastita života koji ga je toliko mučio.

Dok se pripremao za put, kroz glavu mu je sramežljivo prošla jedna zamisao: a da tamo ostane zauvijek? Napokon, u češkoj bi, baš kao u Danskoj, mogao nastaviti svoju veterinarsku djelatnost.

Do tada mu se to činilo neprihvatljivim, gotovo poput izdaje voljene žene. No pitao se: bi li to uistinu bila izdaja? Ako je prisutnost njegove žene nematerijalna, zašto bi bila vezana za mate-rijalnost jednog jedinog mjesta? Ne bi li mogla biti s njim u češkoj kao i u Danskoj?

Napustivši hotel lutao je automobilom; ručao u nekoj gostionici na selu; hodao kroz polja; puteljci, šipak, stabla, stabla; neobično ganut, promatrao je šumovite brežuljke na obzoru i pomišljao kako su za njegova života česi dva puta bili spremni umrijeti da bi taj krajolik ostao nji hov: 1938. godine htjeli su se boriti protiv Hitlera; kada su ih njihovi saveznici, Francuzi i Englezi, u tome spriječili, bili su očajni. Godine 1968. Rusi su zaposjeli zemlju i oni su im se ponovno htjeli oduprijeti; osuđeni na jednaku predaju, ponovno su pali u jednak očaj.

Spremno dati život za domovinu: svi narodi upoznali su iskušenje tog žrtvovanja. Uostalom i neprijatelji čeha također su ga poznavali: Nijemci, kao i Rusi. No, to su veliki narodi. Njihovo je domoljublje drukčije: oni su poneseni vlastitom slavom, veličinom, sveopćom ulogom. Česu nisu voljeli svoju zemlju zato što je slavna, nego zato što je nepoznata; ne zato što je velika, nego zato što je mala i neprekidno izložena opasnosti. Njihovo domoljublje je zapravo bilo

pravo suosjećanje sa zemljom. I Danci su takvi. Nije slučajno Josef za emigraciju izabrao malu zemlju.

Ganut, Josef promatra krajolik pomišljajući kako je povijest njegove češke tijekom ove posljednje polovice stoljeća bila zadivljujuća, jedinstvena, neviđena i ne zanimati se za nju bila bi prava skučenost duha. Sutra ujutro srest će se s N.-om. Kako je on proživio svo to vrijeme tijekom kojega se nisu vidjeli? Sto je mislio o ruskoj okupaciji zemlje? I kako je doživio kraj komunizma u koji je nekoć iskreno i smjerno vjerovao? Kako se njegovo marksističko obrazovanje prilagodilo povratku kapitalizma koji pozdravlja čitav planet? Protivi li mu se? Ili je napustio vlastita uvjerenja? A ako ih je i napustio, je li mu to bilo teško? I kako se ostali ponašaju prema njemu? čuje glas snahe koja bi ga, kao lovac na krivce, zasigurno rado vidjela u lisicama pred sudom. Nema li N. potrebu da ga Josef uvjeri kako prijateljstvo postoji usprkos svim uvrnutostima povijesti?

Misao mu se vraća na snahu: mrzila je komuniste jer su osporavali sveto pravo na vlasništvo. A meni je, pomišlja, osporila pravo na sliku. Zamišlja tu sliku na zidu u svojoj kući od cigle i ubrzo, začuđen, shvaća da bi to radničko predgrađe, taj češki Derain, ta bizarnost povijesti, na njegovom ognjištu bila smutljivac, uljez. Kako ju je samo i pomislio ponijeti sa sobom? Tamo gdje živi sa svojom pokojnicom, toj slici nema mjesta. Nikada joj

0 njoj nije pričao. Ta slika nema nikakve veze s njom, s njima, s njihovim životom.

Potom razmišlja: ako neka mala slika može poremetiti njegov suživot s pokojnicom, koliko bi to tek mogla stalna

1 uporna prisutnost čitave jedne zemlje, zemlje koju nikada nije vidjela!

Sunce se spušta prema obzoru, on je u autu na putu prema Pragu; krajolik oko njega promiče, krajolik njegove male zemlje za koju su ljudi bili spremni umirati, i on zna da postoji nešto još manje što u njemu izaziva ljubav s još više sućuti: vidi dva naslonjača okrenuta jedan prema drugome, svjetiljku i lonac s cvijećem na prozorskoj dasci te vitu jelu što ju je njegova žena zasadila pred kućom, jelu poput ruke koju diže kako bi mu izdaleka pokazala njihov dom.

Kada se Skacel zatvorio na tri stotine godina u kući tuge, bilo je to zato što je vidio kako je njegovu zemlju zauvijek progutalo Istočno carstvo. Varao se. Svi se varaju kada je riječ o budućnosti. čovjek može biti siguran jedino u sadašnji trenutak. No, je li to istina? Može li on uistinu poznavati sadašnjost? Je li j u sposoban prosuditi? Naravno da nije. Jer, kako onaj koji ne poznaje budućnost može shvatiti smisao sadašnjosti? Ako ne znamo prema kakvoj nas budućnosti vodi sadašnjost, kako možemo reći je li ta sadašnjost dobra ili loša, zaslužuje li naš pristanak, našu sumnjičavost ili našu mržnju?

Godine 1921. Arnold Schonberg izjavio je da će zahvaljujući njemu njemačka glazba gospodariti svijetom sljedećih stotinu godina. Petnaest godina poslije, morao je zauvijek napustiti Njemačku.

Nakon rata, u Americi, obasut počastima, još uvijek je bio siguran da slava nikada neće napustiti njegovo djelo. Prigovarao je Igoru Stravin-skom da previše misli na svoje suvremenike i zapostavlja sud budućnosti. Buduće naraštaje držao je svojim najsigurnijim saveznikom. U jednom oštrm pismu Thoma-su Mannu, pozivao se na razdoblje »za dvije ili tri stotine godina« kada će se konačno jasno pokazati koji je od njih dvojice veći, Mann ili on! Schonberg je umro 1951. godine.

Tijekom sljedeća dva desetljeća njegovo je djelo pozdravljano kao najveće u ovome stoljeću, divili su mu

Neznan/e se najbriljantniji mladi skladatelji koji su se proglašavali njegovim učenicima; nakon toga, međutim, ono se udaljava, kako iz koncertnih dvorana, tako i iz sjećanja. Tko ga svira sada, na kraju stoljeća? Tko se poziva na njega? Ne, ne želim glupo ismijavati njegovu taštinu i reći da se precijenio. To nipošto ne! Schonberg nije precijenio sebe. Precijenio je budućnost.

Je li počinio grešku u razmišljanju? Ne. Mislio je ispravno, no živio je u previsokim sferama.

Raspravljao je s najznačajnijim Nijemcima, s Bachom, s Goetheom, s Brahmsom, s Mahlerom, no koliko god one bile oštroumne, rasprave vodene u visokim sferama duha uvijek su kratkovidne prema onome što se, bez razloga i logike, zbiva niže: dvije velike vojske smrtno se sukobljuju iz svetih razloga; no tek sićušna bakterija kuge porazit će ih oboje.

Schonberg je bio svjestan postojanja bakterije. Već 1930. godine pisao je: »Radio je neprijatelj, nemilosrdni neprijatelj koji nezaustavljivo napreduje i protiv kojega je svaki otpor beznadan«; on nas »kljuka glazbom /.../ ne pitajući se želimo li je slušati, možemo li je razabrati«, tako da glazba postaje tek zvuk, jedan od zvukova.

Radio je bio potočić iz kojega je sve krenulo. Potom su došla druga tehnička sredstva za snimanje, umnožavanje, pojačavanje zvuka, i potočić je postao golema rijeka. Ako se nekoć glazba i slušala iz ljubavi prema glazbi, danas ona trešti uvijek i odasvud, »ne pitajući se želimo li je slušati«, trešti iz zvučnika, u automobilima, u restoranima, u dizalima, na ulicama, u čekaonicama, u gimnastičkim dvoranama, u začepjenim ušima vvalkmana, prepisana, prerađena glazba, skraćena, raščetvorena, fragmenti rocka, jazza, opere, val u kojemu se sve miješa, a da se ni ne zna tko je skladatelj (glazba koja je postala zvuk je anonimna), a da se ne razaznaje početak od kraja (glazba koja je postala zvuk ne poznaje oblik): prljava voda glazbe u kojoj glazba umire.

Schonberg je poznao bakteriju, bio je svjestan opasnosti, no duboko u sebi nije tome pridavao veliku važnost. Kao što sam rekao, živio je u vrlo visokim sferama duha, i ponos ga je sprečavao da ozbiljno shvati tako malog, prostog, odbojnog neprijatelja dostojnog prezira. Jedini veliki protivnik koji ga je bio dostojan, uzvišen suparnik, s kojim se sučeljavao poletno i oštro, bio je Igor Stravinski. Borio se protiv njegove glazbe, ne bi li pridobio naklonost budućnosti.

No, budućnost bijaše rijeka, potop nota u kojemu leševi skladatelja plutaju među uvelim lišćem i iščupanim granama. Jednoga dana mrtvo tijelo Arnolda Schonberga, nošeno uzburkanim valovima, udari o tijelo Stravinskog i obojica, u zakašnjelu pomirenju i s osjećajem krivnje, nastaviše putovanje prema ništavilu (prema glazbenom ništavilu koje je apsolutni žamor).

Podsjetimo se: kada se Irena sa suprugom zaustavila na obali rijeke koja teče kroz francuski gradić u provinciji, s druge je strane vidjela posječena stabla i u tom ju je trenutku iznenadila neočekivana glazba puštena iz nekog zvučnika. Začepila je uši rukama i udarila u plač. Nekoliko mjeseci poslije nalazila se kod kuće sa suprugom u agoniji. Iz susjednog je stana zatutnjala glazba. Dva je puta pozvonila navrata, zamolila susjede da zagase uređaj, oba puta uzalud. Na kraju je zavrištala: »Zaustavite taj užas! Muž mi je na samrti! čujete li! Na samrti! Umire!«

Prvih godina u Francuskoj mnogo je slušala radio koji ju je približio francuskom jeziku i načinu života, no nakon Martinove smrti, zbog glazbe koju je prestala voljeti, nije više u tome nalazila zadovoljstvo; jer, vijesti više nisu slijedile kao nekoć, kontinuirano, nego je svaku obavijest od sljedeće odvajalo tri, osam, petnaest sekundi glazbe, a ti mali glazbeni predasi iz godine u godinu podmuklo su rasli. Tako je na vlastitoj koži upoznala ono što je Schonberg nazivao »glazba što je postala zvuk«.

Ispružena je na krevetu pored Gustafa; previše uzbuđena od pomisli na sastanak, boji se da neće zaspati; već je popila jednu tabletu za spavanje, zadrijemala i, probu-divši se usred noći, popila još dvije, a potom, iz očaja, iz nervoze, upalila mali radio pored svoga uzglavlja. Htjela je za san čuti neki ljudski glas, neku riječ koja bi joj za- okupila misli, ponijela ih nekamo, smirila je i uspavala; mijenja postaje, no posvuda samo glazba, prljava voda glazbe, fragmenti rocka, jazza, opere. Svijet je to u kojemu se ona nikome ne može obratiti, jer svi pjevaju i urlaju, svijet je to u kojemu se nitko ne obraća njoj, jer svi plešu i poskakuju.

S jedne strane prljava voda glazbe, s druge hrkanje, te Irena, opkoljena, čezne za slobodnim prostorom oko sebe, prostorom za disanje, no zapinje o tijelo, blijedo i nepomično, što joj ga je sudbina bacila na put poput vreće mulja. Obuzima je novi val mržnje prema Gustafu, ne zato što njegovo tijelo zapostavlja njezino (ah ne! Nikada više neće moći voditi ljubav s njim!), nego zato što joj njegovo hrkanje ometa san, te bi mogla pokvariti susret svog života, susret koji će se uskoro dogoditi, za nekih osam sati, jer jutro se bliži, san ne dolazi i zna da će biti umorna, nervozna, ružnijeg i starijeg lica.

Naposljetku jačina mržnje djeluje poput narkotika i ona tone u san. Nakon buđenja, on je već izašao, a mali radio pored njezina uzglavlja još uvijek odašilje glazbu što je postala zvuk. Boli je glava i osjeća se izmoreno. Rado bi ostala u krevetu, no Milada je već najavila da će doći u deset.

Ali, zašto dolazi baš danas! Irena nema ni najmanje želje sresti bilo koga!

Kuća, sagrađena na padini, cesti je otkrivala tek dio prizemlja. Kada su se vrata otvorila, Josefa je veliki njemački ovčar obasuo ljubavnim izljevima. Tek nakon nekog vremena opazio je N.-a koji je, smijući se, umirio psa i poveo Josefa hodnikom, potom nekim dugim stubama do dvosobnog stana na razini vrta, gdje je stanovao sa ženom; i ona je bila tamo, srdačno mu pruživši ruku.

- Tu gore — reče N. pokazujući na strop - stanovi su mnogo prostraniji. U njima žive sin i kći s obiteljima. Vila pripada sinu. On je odvjetnik. Šteta što nije kod kuće. Slušaj - reče tišim glasom - ako se želiš ponovno nastaniti u zemlji, on će ti pomoći, sve će ti olakšati.

Te su riječi podsjetile Josefa na dan kada mu je N., četrdesetak godina prije, istim tihim, povjerljivim glasom, ponudio svoje prijateljstvo i pomoć.

— Pričao sam im o tebi... - reče N. i zaviče preko stubišta nekoliko imena koja su zasigurno pripadala njegovim potomcima; kad je vidio sve unuke i praunuke kako silaze, Josef nije imao pojma tko su. U svakom slučaju, svi su bili lijepi, elegantni. Josef nije mogao odvojiti pogled s jedne plavuše, prijateljice jednog od unuka, Njemice koja nije govorila ni riječ češkog) i svi su se, čak i djevojke, činili višim od N.-a; u njihovoj prisutnosti, djelovao je poput zeca izgubljena u divljoj travi koja naočigled raste oko njega i nadrasta ga.

Poput manekena na reviji smiješili su se bez riječi sve do trenutka kada ih je N. zamolio da ga ostave nasamo s prijateljem. Žena je ostala u kući, a oni su izašli u vrt.

Pas ih je pratio i N. primijeti: »Nikada ga nisam vidio tako uzbuđena zbog nekog posjetitelja. Kao da je prepoznao tvoje zanimanje.« Potom je Josefu pokazao voćnjak i objasnio mu zahvate pri uređenju travnjaka odvojenih stazicama, te se razgovor na dulje vrijeme udaljio s tema koje je Josef htio načeti; naposljetku je uspio prekinuti botaničko izlaganje svoga prijatelja i pitati ga kako je proživio ovih dvadesetak godina otkako se nisu vidjeli.

- Nemojmo o tome — reče N. i umjesto odgovora na Josefov upitni pogled, položi kažiprst na srce.

Josef nije shvaćao smisao tog pokreta: zar su ga politički događaji tako duboko pogodili, »u samo srce«? Ili je proživio ljubavnu dramu? Ili pak doživio srčani udar?

- Jednog ću ti dana ispričati - doda, odstranjujući svaku raspravu.

Razgovor nije bio lak; svaki put kada bi se Josef zaustavio kako bi bolje uobličio pitanje, pas se osjećao slobodnim skočiti na njega i staviti mu šape na trbuh.

— Sjećam se onoga što si oduvijek tvrdio — reče N. — Liječnikom se postaje zato što se zanimamo za bolesti. Veterinarom se postaje iz ljubavi prema životinjama.

— Zar sam stvarno to rekao? — začudi se Josef. Sjetio se daje prekjucher objašnjavao svojoj snahi kako je zanimanje odabrao u znak pobune prema obitelji. Zar je dakle djelovao iz ljubavi, a ne iz pobune? U jednom jedinom nejasnom oblaku vidio je sve oboljele životinje koje je Neznanje poznao kako prolaze ispred njega; potom je vidio svoju veterinarsku ambulantu u stražnjem dijelu kuće od cigle gdje će sutra (pa da, za puka dvadeset i četiri sata!) otvoriti vrata kako bi primio prvog pacijenta; lice mu je prekrilo širok osmijeh.

Morao se prisiliti da se vrati tek započetu razgovoru: pitao je N.-a jesu li ga napadali zbog njegove političke prošlosti; N. je odgovorio da ne; ljudi, prema njegovom mišljenju, znaju daje oduvijek pomagao one koje je režim proganjao. »Ne sumnjam u to,« reče Josef (uistinu nije u to sumnjao), no bio je uporan: kako N. vidi svoj protekli život? Kao zabludu? Kao poraz? N. je odmahnuo glavom, primijetivši da nije riječ ni o jednom ni o drugom. Konačno ga je pitao što misli o tako brzom, tako grubom povratku kapitalizma. Sliježući ramenima, N. je odgovorio da s obzirom na situaciju nije bilo drugog rješenja.

Ne, razgovor naprosto nije tekao. Josef je isprva mislio da je N. njegova pitanja smatrao neuviđavnim. Potom se ispravio: više nego neuviđavna, bila su zastarjela. Da se osvetnički snahin san ostvario i da je N. kao okrivljenik izveden pred sud, u tom bi se slučaju možda vratio svojoj komunističkoj prošlosti kako bi je objasnio i obranio. No, bez optužbe taje prošlost danas bila daleko od njega. Nije više obitavao u njoj.

Josef se sjetio svoje stare zamisli, koju je do tada držao bogohulnom: pristupanje komunizmu nema nikakve veze s Mancom niti s njegovim teorijama; to je razdoblje samo pružilo ljudima priliku da zadovolje svoje najrazličiti-tije psihološke potrebe: potrebu da se pokažu nekonfor- mistima; potrebu da budu poslušni; potrebu da kazne loše; potrebu da budu korisni; potrebu da s mladima grade budućnost; ili pak potrebu da budu okruženi velikom obitelji.

Pas je raspoloženo lajao, a Josef je pomislio: ljudi danas napuštaju komunizam ne stoga što se njihovo mišljenje promijenilo, što je doživjelo šok, već stoga što komunizam više ne pruža čovjeku priliku da se pokaže nekonformistom, niti da bude poslušan, niti da kazni loše, niti da bude koristan, niti da gradi s mladima, niti da bude okružen velikom porodicom. Komunističko uvjerenje više ne odgovara nikakvim potrebama. Postalo je do te mjere beskorisno, da ga svi s lakoćom napuštaju, čak i ne primjećujući.

Prvobitna namjera njegova posjeta svejedno je bila neutažena: dati N.-u do znanja da bi ga on, Josef, pred kakvim zamišljenim sudom branio. Kako bi u tome uspio, htio mu je prije svega pokazati da nije slijepo oduševljen svijetom koji se tu nakon komunizma uspostavlja, te je spomenuo veliku reklamu na trgu svog rodnog grada gdje nerazumljiva kratica pruža česima usluge pokazujući im stisak bijele i crne ruke: »Reci, je li to još uvijek naša zemlja?«

Očekivao je sarkazam na račun svjetskog kapitalizma koji je uniformirao planet, ali N. je šutio.

Josef nastavi: »Sovjetsko je carstvo propalo, jer nije moglo održati u podložnosti narode koji su željeli suverenost. No ti isti narodi sada su manje suvereni no ikad. Ne mogu birati Neznanje ni gospodarstvo, ni vanjsku politiku, pa čak ni reklamne slogane.«

- Nacionalna suverenost odavno je zabluda - reče N.

- No, ako zemlja nije neovisna i ne želi to biti, hoće li itko više biti spreman umrijeti za nju?

- Ne želim da moja djeca budu spremna umirati.

- Sročit ću to drukčije: Voli li još netko ovu zemlju? N. uspori korak: »Josef«, reče ganut: »Kako si mogao emigrirati? Pa ti si domoljub!« Potom ozbiljno doda: »Umrijeti za svoju zemlju, to više ne postoji.

Možda se za tebe, tijekom emigracije, vrijeme zaustavilo. No, oni više ne misle kao ti.«

- Tko oni?

N. glavom učini pokret prema gornjim katovima kuće, kao da želi pokazati na svoje potomke. »Oni su drugdje.«

Dok su razmjenjivali posljednje rečenice, oba su prijatelja ostala na mjestu; pas je iskoristio priliku: podigao se i položio šape na Josefa koji ga je pomilovao. N. je dugo promatrao taj par, čovjeka i psa, sve više ganut. Kao da je tek sada postajao svjestan ovih dvadeset godina tijekom kojih se nisu vidjeli: »Ah, kako sam sretan što si došao!« Potapšao ga je po ramenu i pozvao da sjedne pod stablo jabuke. I Josef je odmah shvatio: ozbiljan, važan razgovor zbog kojega je došao neće se dogoditi.

Na njegovu iznenađenje, bilo je to pravo olakšanje, pravo oslobođenje! Naposljetku, nije došao prijatelja podvrći ispitivanju!

Kao da se neki zasun time otvorio, razgovor je krenuo, slobodno, ugodno, kao svako čavrljanje među starim prijateljima: rasute uspomene, novosti o zajedničkim prijateljima, duhovite primjedbe, nevjerojatne priče, šale. Kao da ga je nježan, topao vjetar snažno primio u naručje. Josef je osjetio neodoljivu radost pričanja. Ah, tako neočekivanu radost! Dvadeset godina gotovo da i nije govorio češki. Razgovor sa ženom bio mu je lak, jer danski se pretvorio u njihov intimni sabir. No uvijek je bio svjestan da s drugima bira riječi, gradi rečenice, pazi na naglasak. činilo mu se da dok govore Danci žustro trče, a on kaska za njima, kao da nosi uteg od dvadeset kilograma. Sada su riječi same izlazile iz njegovih usta, nije ih morao tražiti, kontrolirati. češki više nije bio onaj nepoznati jezik Nezanje nazalnog timbra koji gaje začudio u hotelu njegova rodnoga grada. Konačno gaje prepoznao, konačno je u njemu uživao. S njim se osjećao lagan kao nakon dijete. Govorio je kao da leti te je, prvi put otkako je tamo boravio, bio sretan u toj zemlji i osjećao je svojom.

Potaknut zadovoljstvom kojim je zračio njegov prijatelj, N. je bivao sve opušteniji; s osmijehom punim or-taštva, prisjetio se svoje nekadašnje tajne ljubavnice i zahvalio Josefu što mu je pred ženom služio kao alibi. Josef se toga nije sjećao i bio je siguran da ga je N. s nekim zamijenio. No priča o alibiju, koju mu je N. nadugo prepričavao, bila je toliko zgodna i zabavna da je Josef na kraju potvrdio svoju ulogu protagonista u njoj. Glava mu je bila nagnuta unazad, a sunce je kroz lišće obasjavalo blaženi osmijeh na njegovu licu.

U tom stanju posvemašnje sreće iznenadi ga N.-ova žena: »Hoćeš li ručati s nama?« upita Josefa.

Pogledao je na sat i ustao. »Za pola sata imam sastanak!«

— Dođi onda večeras! Zajedno ćemo večerati — zamoli ga N. srdačno.

— Večeras ću već biti kod kuće.

— Kada kažeš kod kuće, misliš...

— U Danskoj.

— Baš je čudno čuti da to kažeš. Tvoj dom dakle više nije ovdje? — upita N.-ova žena.

— Ne. Tamo je.

Nastupila je tišina i Josef je očekivao pitanja: »Ako je Danska tvoj dom, kako tamo živiš? I s kim?

Pričaj! Kakva ti je kuća? Tko ti je žena? Jesi li sretan? Pričaj! Pričaj!«

Međutim, ni N. ni njegova žena nisu postavili nijedno od tih pitanja. Na sekundu se niska drvena ograda i jela pojave pred Josefom.

— Moram ići — reče i svi se upute prema stubama. Penjući se šutjeli su i u toj je šutnji Josefa najednom pogodila ženina odsutnost; ovdje nije bilo nijednog jedinog traga njezinom biću. Tijekom tri dana provedena u ovoj zemlji, nitko mu nije uputio riječ o njoj. Shvatio je: kada bi tu ostao, izgubio bi je. Kada bi tu ostao, ona bi nestala.

Zaustavili su se na pločniku, još jednom se rukovali, a pas je položio šape na Josefov trbuh.

Potom je sve troje promatralo kako se udaljava, dok nije nestao s vidika.

Kada ju je, nakon mnogo godina, ponovno vidjela u salonu restorana među drugim ženama, Milada se raznježila nad Irenom; jednu je pojedinost posebno uočila: Irena joj je tada odrecitala četverostih Jana Skacela. U maloj češkoj bilo je lako sresti nekog pjesnika i prići mu. Milada je upoznala Skacela, zdepasta muškarca stroga lica, kao isklesana u kamenu, i obožavala ga je naivnošću vrlo mlade djevojke iz nekih drugih vremena. Ukupna je njegova poezija upravo objavljena u jednom svesku i Milada ga nosi svojoj prijateljici na poklon.

Irena lista knjigu: »Zar se danas poezija još uvijek čita?«

- Više ne - reče Milada, a potom joj naizust odrecitira nekoliko stihova: »Upodne, ponekad, vidimo noć dok pre-ma rijeci kroči... Ili, slušaj ovo: ribnjaci, voda izvrnuta na leđa. Ili pak, ima večeri, kaže Skacel, kada je zrak tako blag i loman da bosih bi se nogu moglo koračati po staklo-vini.«

Slušajući je, Irena se prisjeća iznenadnih ukazanja koja bi neočekivano izranjala u njezinoj glavi tijekom prvih godina emigracije. Bili su to fragmenti istog krajolika.

— Ili pak ovu sliku: ...na konju smrt i paun.

Milada je te riječi izgovorila glasom koji je blago podrhtavao: oduvijek su u njoj izazivali isto priviđenje: konj ide poljem; na leđima mu kostur s kosom u ruci, a straga, na hrptu, paun raširena repa, raskošna i blistava poput vječne taštine.

Irena sa zahvalnošću promatra Miladu, jedinu prijateljicu koju je našla u toj zemlji, promatra njezino lijepo oblo lice što joj ga kosa još više zaobljuje; budući da šuti, zamišljena, bore su joj nestale u nepokretnosti kože i doima se poput mlade žene; Irena želi da više ne govori, da ne recitira stihove, da dugo ostane nepomična i lijepa.

- Oduvijek si se ovako češljala, zar ne? Nikada te nisam vidjela s drugom frizurom.

Kao da želi izbjeći temu, Milada kaže: »Onda, hoćeš li jednog dana ipak odlučiti?«

- Dobro znaš da Gustaf ima urede i u Pragu i u Parizu! -Ali, ako sam dobro shvatila želi se nastaniti u Pragu.

- Slušaj, odgovara mi putovati između Pariza i Praga. Imam posao ovdje i tamo, Gustaf je moj jedini šef, dogovaramo se, improviziramo.

- Sto te zadržava u Parizu? Kćeri?
- Ne. Ne želim se prilijepiti za njihove živote.
- Imaš li tamo nekoga?
- Nikoga. - Potom doda: »Svoj stan.« Zatim i: »Svoju neovisnost.«

A naposljetku, polako: »Oduvijek sam imala osjećaj da mi život vode drugi. Osim nekoliko godina nakon Martinove smrti.

To su bile najteže godine, ostala sam sama s djecom, trebala sam se snaći. Bila je to prava oskudica.

Nećeš mi vjerovati, ali danas, u mojem sjećanju, to su mi najsretnije godine.«

I sama je zaprepaštena da je najsretnijima nazvala godine koje su uslijedile nakon smrti muža, pa se ispravlja: »Hoću reći, jedino sam tada bila gospodarica svog života.«

Zašuti. Milada nije prekidala tišinu pa Irena nastavi: »Udala sam se vrlo mlada, samo zato da umaknem svojoj majci. No upravo zbog toga bila je to prisilna, a ne slobodna odluka. A kao vrhunac: kako bih umakla svojoj majci, udala sam se za muškarca koji je bio njezin stari prijatelj.

Jer, poznavala sam jedino ljude iz njezina okruženja. Tako sam, iako udana, ostala pod njezinim nadzorom.«

- Koliko si imala godina?

-Jedva dvadeset. I otada je sve bilo odlučeno, jednom zauvijek. U tom sam trenutku počinila grešku, neobjašnjivu, neshvatljivu pogrešku, no koja je bila ishodište cijeloga mog života i koju nikada nisam uspjela popraviti.

- Nepopravljiva pogreška počinjena u godinama neznanja.

-Da.

- U tim se godinama udaje, dobiva prvo dijete, bira zvanje. Jednog ćemo dana saznati i shvatiti mnoge stvari, no bit će kasno, jer cijeli je život odlučen u razdoblju kada ništa nismo znali.

- Da, da — slaže se Irena — pa čak i moja emigracija! I ona je bila posljedica mojih prethodnih odluka. Emigrirala sam jer tajna policija nije ostavljala Martina na miru. Nije više mogao ovdje živjeti. No, ja jesam. Pridružila sam se mužu i ne kajem se. Emigracija svejedno nije bila moja stvar, moja odluka, moja sloboda, moja sudbina. Majka me gurnula prema Martinu, Martin me poveo u tuđinu.

- Da, sjećam se. To je bilo odlučeno bez tebe.

- čak se ni majka nije tome usprotivila.
- Štoviše, to joj je odgovaralo.
- Što time misliš? Vila?
- Sve je stvar vlasništva.
- Ponovno postaješ marksist - reče Irena uz blagi osmijeh.
- Jesi li vidjela kako se buržoazija, nakon četrdeset godina komunizma, oporavila u nekoliko dana?

Preživjeli su na tisuće načina, neki zatvoreni, neki prognani sa svojih radnih mjesta, dok su se neki snašli čak i jako dobro, izgradili blistave karijere, veleposlaničke, profesorske. Sada su njihova djeca i unuci ponovno zajedno, u svojevrsnom tajnom bratstvu, zauzeli mjesta u bankama, novinama, parlamentu, vladi.

- No stvarno, oduvijek si bila i ostala komunist.
- Ta riječ više ništa ne znači. No istina je da sam oduvijek bila dijete siromašne obitelji.

Šuti i u njezinoj se glavi roje slike: djevojka iz siromašne obitelji zaljubljena u momka iz bogate obitelji; mlada žena koja u komunizmu želi pronaći smisao života; nakon 1968. godine zrela žena koja postaje disident i odjednom upoznaje svijet mnogo bolje nego do tada: ne samo komuniste pobunjene protiv partije, nego i svećenike, bivše političke zatvorenike, deklasirane buržuje. A potom, nakon 1989. godine, kao da se probudila iz kakva sna, ponovno postaje ono što je i bila: ostarjela djevojka iz siromašne obitelji.

— Ne ljuti se što ti postavljam ovo pitanje - reče Irena - već si mi o tome govorila, no zaboravila sam: gdje si rođena?

Ona kaže ime nekoga gradića.

— Danas ću ručati s nekim odande.

— Kako se zove? čuvši njegovo ime, Milada se smiješi: »Vidim da mi još jednom nosi nesreću. Baš sam te htjela pozvati na ručak. Šteta.«

Stigao je na vrijeme, no ona ga je već čekala u predvorju hotela. Poveo ju je u blagovaonicu i posjeo nasuprot sebe za stol koji je rezervirao.

Nakon nekoliko rečenica, ona ga prekinu: »Onda, kako ti se sviđa ovdje? Bi li htio ostati?«

— Ne - odgovara on; potom je pita: »A ti? Sto tebe zadržava ovdje?«

- Ništa.

Odgovor je tako odsječen i toliko nalikuje njegovima da oboje prasnu u smijeh. Njihovo je međusobno razumijevanje time zapečaćeno i nastavljaju razgovor s poletom i veseljem.

On naručuje objed, a kada mu konobar donese vinsku kartu, Irena je preuzme: »Jelo ti, vino ja!« Na karti vidi nekoliko francuskih vina i izabere jedno od njih: »Vino je za mene pitanje časti. Naši se zemljaci ne razumiju u vino, a ti, zatupljen svojom barbarskom Skandinavijom, ti se u njih razumiješ još i manje.«

Pripovijeda mu kako su njezine prijateljice odbile piti bordeaux koji im je donijela: »Zamisli, 1985. godišće! A one su, namjerno, kako bi mi udijelile lekciju iz domoljublja, pile pivo! Potom su se sažalile na mene pa su, već pijane od piva, prešle na vino!«

Ona pripovijeda, zanimljiva je, smiju se.

— Najgore je bilo to što su mi pričale o stvarima i ljudima o kojima ništa ne znam. Nisu htjele shvatiti da mi je njihov svijet, nakon svog tog vremena, ishlapio iz glave. Vjerovale su da sa svojim zaboravom želim biti zanimljiva. Istaknuti se. Bio je to čudan razgovor: ja sam zaboravila tko su one bile; one se nisu zanimale za ono što sam ja postala. Možeš li zamisliti da mi nitko ni u jednom trenutku nije postavio jedno jedino pitanje o mom tamošnjem životu? Jedno jedino! Ni u jednom trenutku! Neprekidno sam imala osjećaj da mi žele amputirati dvadeset godina života. Uistinu, to je osjećaj amputacije. Osjećam se kao skraćena, umanjena, poput patuljka.

Sviđa mu se, ona kao i ono što priča. Razumije je, slaže se s njom u svemu što kaže.

— A u Francuskoj - kaže - postavljaju li ti prijatelji pitanja?

Namjerava reći da, ali se potom ispravlja; želi biti precizna i polako odgovara: »Naravno da ne! No, kada se ljudi često susreću, pretpostavljaju da se poznaju. Ne postavljaju pitanja i to ih ne

opterećuje. Ne zanimaju se jedni za druge, no posve bezazleno. Nisu toga svjesni.«

— Istina. Tek po povratku u zemlju nakon duge odsutnosti ta nas činjenica zaprepašćuje: ljudi se ne zanimaju jedni za druge i to je normalno.

— Da, to je normalno.

— No, mislio sam na nešto drugo. Ne na tebe, tvoj život, tvoju osobu. Mislio sam na tvoje iskustvo.

Na ono što si vidjela, na ono što si spoznala. O tome tvoji francuski prijatelji ne mogu imati pojma.

- Francuzi, znaš, nemaju potrebu za iskustvom. Ocjene kod njih prethode iskustvu. Kada smo tamo stigli, nisu trebali informacije. Već su jako dobro znali da je staljinizam zlo, a emigracija tragedija.

Nije ih zanimalo što mislimo, zanimali smo ih jedino kao živi dokaz onoga što sami misle. Stoga su bili darežljivi prema nama i ponosni na to. Kada je, jednoga dana, komunizam propao, ispitivački su uperili pogled u mene. A tada se nešto pokvarilo. Nisam se ponašala kako su oni očekivali.

Pije vino; potom dodaje: »Uistinu su mnogo učinili za mene. U meni su vidjeli patnju emigrantice.

Potom je stigao trenutak kada sam trebala potvrditi tu patnju radošću povratka. A ta potvrda se nije dogodila. Osjetili su se prevarenima. Ja također, jer u međuvremenu sam vjerovala da me ne vole zbog moje patnje, nego zbog mene same.«

Pripovijeda mu o Svlvie. »Bila je razočarana što već prvog dana nisam otrčala u Prag pod barikadama!«

— Barikadama?

- Naravno da ih nije bilo, no Svlvie ih je zamišljala. U Prag sam uspjela otići tek nakon nekoliko mjeseci, nakon svega, i ostala sam neko vrijeme. Po povratku u Pariz osjetila sam silnu potrebu razgovarati s njom, znaš, stvarno sam je voljela i htjela sam joj sve ispričati, o svemu razgovarati, o šoku povratka u zemlju nakon dvadeset godina, no ona više nije imala veliku želju vidjeti me.

— Posvađale ste se?

— Ma ne. Jednostavno više nisam bila emigrantica. Nisam više bila zanimljiva. Dakle, malo pomalo, ljubazno, s osmijehom, prestala me tražiti.

- S kim dakle možeš razgovarati? S kim se razumiješ?
- Ni s kim. - Potom doda: »S tobom.«

Zašutjeli su. Ponovila je gotovo ozbiljnim glasom: »S tobom.«
Dodavši na to: »Ne ovdje. U

Francuskoj. Ili negdje drugdje. Bilo gdje.«

Tim mu je riječima ponudila svoju budućnost. A Josef se, iako ga ne zanima budućnost, osjeća sretnim pored te žene koja ga tako očigledno želi. Kao da se vratio daleko u prošlost, u vrijeme kada je odlazio u Prag udvarati djevojkama. Kao da su ga sada te godine pozivale da nastavi prekinutu nit. Osjeća se pomlađenim u društvu te neznanke i odjednom mu se pomisao da ovo poslijepodne skрати radi sastanka s pastorkom čini neprihvatljivom.

- Hoćeš li me ispričati? Moram nekoga nazvati. -Ustaje od stola i odlazi prema govornici.

Ona ga promatra dok blago pogrbljen podiže slušalicu; s tim odmakom jasnije procjenjuje njegove godine. Kada ga je vidjela u zračnoj luci, činio joj se mladim; sada zaključuje da zasigurno ima petnaest, dvadeset godina više od nje; poput Martina, poput Gustafa. Nije time razočarana, naprotiv, to joj pruža umirujući osjećaj da ta pustolovina, koliko god bila smjela i opasna, pripada poretku njezina života i manje je luda nego što se doima (naglašavam: osjeća se ohrabrenom kao nekoć Gustaf kada je saznao za Martinove godine).

Tek se predstavio, a pastorka ga već napada: »Zoveš me da mi kažeš kako nećeš doći.«

- Shvatila si. Nakon svih ovih godina, imam puno posla. Nisam slobodan ni minute. Oprosti.

— Kada krećeš?

Gotovo odgovara »večeras«, ali sjeti se da bi mogla tražiti da se vide u zračnoj luci. Laže: »Sutra ujutro.«

— I nemaš se vremena sresti sa mnom? čak ni između dva sastanka? čak ni večeras kasno? Bit ću slobodna kad želiš!

-Ne.

— Ja sam ipak kći tvoje žene!

Glas kojim je gotovo vikala posljednju rečenicu podsjetio ga je na sve čega se nekoć u ovoj zemlji užasavao. To ga raspali i traži zajedljiv odgovor.

Ona je brža od njega: »Šutiš! Ne znaš što bi rekao! Samo da znaš, mama mi je savjetovala da te ne zovem. Objasnila mi je kakav si

sebičnjak! Jadni mali šugavi sebičnjak.«

Spustila je slušalicu.

Krećući prema stolu osjeća se kao uprljan. Odjednom mu, bez ikakve logike, na um pada pomisao: »Imao sam mnogo žena u ovoj zemlji, ali nijednu sestru.« Iznenađen je tom rečenicom i riječju: sestra; usporava korak kako bi udahnuo tu tako smirujuću riječ. Uistinu, u ovoj zemlji nikada nije pronašao sestru.

- Nešto neugodno?

- Ništa strašno - odgovori sjedajući. - No neugodno da.

Šuti.

Ona također. Umor je podsjeća na tablete za spavanje i besanu noć. Želeći ga odagnati, toči ostatak vina u čašu i pije. Potom stavlja ruku na Josefovu: »Nismo ovdje sretni. Pozivam te na piće.«

Odlaze prema baru iz kojega se čuje glasna glazba.

Ona ustukne, potom se svlada: ima želju za alkoholom. Za šankom ispijaju po čašu konjaka.

Promatra je: »Sto je?«

Ona daje znak glavom.

— Glazba? Hajdemo k meni.

Saznati za njegov boravak u Pragu iz Ireninih usta bila je prilično jedinstvena podudarnost. No, u određenim godinama podudarnosti gube čar, više ne iznenađuju, postaju banalne. Sjećanje na Josefa u njoj ne budi nemir. Tek se s gorkim humorom prisjeća da ju je volio plašiti samoćom te da ju je, upravo taj tren, osudio na osamljeni ručak.

Njegova razmišljanja o samoći. Možda ta riječ ostaje u njezinu sjećanju, jer joj se tada činila nerazumljivom: kao djevojka s dva brata i dvije sestre mrzila je gužvu; nije imala sobu gdje bi radila, čitala, i teško je nalazila kutak u kojem bi mogla ostati sama. Očigledno, njihove brige nisu bile iste, no shvaćala je da u prijateljevim ustima riječ »samoća« zadobiva apstraktniji i plemenitiji smisao: ići kroz život nikoga ne zanimajući; govoriti, a da nitko ne sluša; patiti, a ne pobuđivati sažaljenje; dakle, živjeti kao što je ona potom uistinu i živjela.

U četvrti daleko od svoje kuće parkirala je auto i stala tražiti bistro. Kada nema s kim ručati nikada ne ide u restoran (gdje bi, nasuprot njoj, na prazni stolac, sjela samoća i promatrala je), nego više voli pojesti sendvič naslonjena o šank. Prolazeći pored nekog izloga, pogledom hvata vlastiti odraz.

Zaustavljaše. Promatranje vlastita lika njezin je porok, možda jedini. Praveći se da promatra neku policu, promatra sebe: smeđa kosa, plave oči, oblo lice. Zna da je lijepa, zna to oduvijek i jedino je to čini sretnom.

Potom uvida da ne promatra tek nejasni odraz vlastita lica, nego izlog mesnice: obješenu lešinu, odrezane butove, svinjsku glavu s ganutljivom i prijateljskom njuškom, potom, malo dalje, operušana tijela peradi, njihove podignute noge, nemoćne, ljudski podignute, i iznenada je probada užas, njezino se lice grči, stišće pesnice i pokušava odagnati moru.

Danas joj je Irena postavila pitanje koje povremeno čuje: zašto nikada nije promijenila frizuru. Ne, nije je promijenila ni neće, jer je lijepa jedino dok joj kosa uokviruje lice. Poznavajući brbljavu frizersku radoznalost, svog je frizera pronašla u predgrađu kamo nijedna njezina prijateljica neće zalutati. Morala je sačuvati tajnu svog lijevog uha po cijenu goleme discipline i čitavog niza predostrožnosti. Kako pomiriti želju za muškarcima i želju da bude

lijepa u svojim očima? Isprva je pokušala naći kompromis (očajnička putovanja u inozemstvo gdje je nitko ne poznaje i gdje je ničija radoznalost ne može izdati), nešto kasnije postala je radikalna žrtvujući svojoj ljepoti svoj erotski život.

Stojeći za šankom, polako ispija pivo i jede sendvič od sira. Nije u žurbi; nema što raditi. Kao i svake nedjelje: poslijepodne će čitati, navečer će sama večerati kod kuće.

Irena je ustanovila da je umor prati u stopu. Ostavši nekoliko trenutaka sama u sobi, otvorila je mini-bar i uzela tri bočice različitog alkohola. Otvorila je jednu i popila. Preostale dvije stavila je u torbu koju je položila na noćni ormarić. Na njemu je primijetila neku knjigu na danskom: Odiseja.

- I ja sam razmišljala o Odiseju - reče Josefu kad se vratio.

- Bio je odsutan iz zemlje koliko i ti. Dvadeset godina.

- Dvadeset godina?

- Da, točno dvadeset.

- On je barem bio sretan što se vratio.

- To nije sigurno. Vidio je kako su ga njegovi zemljaci izdali i mnoge je ubio. Ne mislim da je mogao biti omiljen.

- Ipak, Penelopa ga je voljela.

- Možda.

- Nisi baš siguran?

- Cesto sam čitao odlomak o njihovom ponovnom susretu. Ona ga, najprije, ne prepoznaje. Potom, kad je svima već sve jasno, kada su prosci ubijeni, izdajice kažnjeni, ona još uvijek od njega traži nove dokaze kako bi se uvjerila da je to uistinu on. Ili bolje, kako bi odgodila trenutak kada će se naći u postelji.

— Sto je razumljivo, zar ne? čovjek je nakon dvadeset godina zasigurno kao paraliziran. Je li mu bila vjerna cijelo to vrijeme?

— Nije mogla ne biti. Svi su je nadzirali. Dvadeset godina čednosti. Njihova je ljubavna noć sigurno bila naporna. Pretpostavljam da se u dvadeset godina Penelopi-no spolovilo stisnulo, suzilo.

— Bila je poput mene!

— Molim!

— Ne, ne boj se! — poviče smijući se. — Ne govorim o svom spolovilu. Nije se ono stisnulo!

I odjednom, zanoseći se spomenom svoga spolovila, dubljim glasom polako mu ponovi posljednju rečenicu koristeći proste izraze. A potom, još jednom, još dubljim glasom, još besramnijim riječima.

Bilo je to neočekivano! Bilo je to opojno! Prvi put nakon dvadeset godina, čuje te proste riječi na češkom i odmah je uzbuđen, kao što nikada nije bio otkako je napustio tu zemlju, jer sve te riječi, proste, prljave, besramne, imaju nad njim utjecaja tek na materinjem jeziku (na jeziku ltake), budući da se kroz taj jezik, kroz njegove duboke

korijene, iz naraštaja u naraštaj uzbuđenje prenosi do njega. Sve do tog trenutka nisu se čak bili ni poljubili. A sada, silno uzbuđeni, u nekoliko trenutaka počeli su voditi ljubav.

Njihovo je razumijevanje potpuno, jer i nju uzbuđuju riječi koje toliko godina nije ni izgovorila ni čula. Potpuno razumijevanje u provali besramnosti! Ah, kako li je njezin život bio siromašan! Svi propušteni grijesi, sve neo-Neznanje stvarene nevjere, sve to pohlepno želi doživjeti. Želi doživjeti sve što je ikada zamišljala, a nije doživjela, voaje-rizam, egzibicionizam, prisustvo trećeg, jezičnu raskalašenost; sada pokušava ostvariti sve što može, a ono neostvarivo zamišlja s njim naglas.

Njihovo je razumijevanje potpuno, jer duboko u sebi zna (a možda i priželjkuje) da je taj erotski susret njegov posljednji; on također vodi ljubav kao da sve želi sažeti, svoje prošle pustolovine, kao i one kojih neće biti. Za oboje je to ubrzano putovanje kroz spolni život: u smjelosti na koje se ljubavnici odvažuju nakon nekoliko susreta, ako ne i nakon nekoliko godina, upuštaju se svom silinom, uzajamno se potičući, kao da u jednom jedinom popodnevu žele sabrati sve što su propustili i što će propustiti.

Potom, zadihani, ostaju ležati jedno pored drugog, na leđima, i ona kaže: »Oh, već godinama nisam vodila ljubav! Nećeš mi vjerovati, ali već godinama nisam vodila ljubav!«

Ova ga iskrenost čudno i duboko pogodi; zatvara oči. Ona koristi priliku te se nagne prema svojoj torbi i iz nje izvadi malu bočicu; ispija je, brzo, neupadljivo.

On otvara oči: »Nemoj piti, nemoj piti! Napit ćeš se!«

- Pusti me! - brani se. Osjećajući umor koji se ne da otjerati, spremna je na bilo što kako bi osjetila održala posve budnima. Stoga, iako je on promatra, prazni i treću bočicu, a potom, da bi objasnila, da bi se ispričala, ponavlja kako već dugo nije vodila ljubav, i ponovno to izgovara prostim riječima svoje rodne Itake, pa čarolija besramnosti ponovno uzbuđuje Josefa koji započinje ljubavnu igru.

U Ireninoj glavi alkohol dvostruko djeluje: oslobađa joj maštu, daje hrabrost, čini je senzualnom, a istodobno joj prekriva sjećanje. Divlje i pohotno vodi ljubav, a veo zaborava istodobno obavija njezinu

putenost u noći koja sve briše. Poput pjesnika koji svoj najveći spjev zapisuje crnilom što, odmah potom, nestaje.

L.

Majka je stavila ploču na veliki gramofon i pritisnula nekoliko dugmadi kako bi izabrala komade koje voli, potom je uronila u kadu i, ostavivši vrata otvorena, počela slušati glazbu. Bio je to njezin izbor, četiri plesna komada, tango, valcer, charleston, rock and roll, koji su se, zahvaljujući tehničkoj doradjenosti uređaja, ponavljali u nedo-gled bez potrebe za dodatnim rukovanjem.

Uspravivši se u kadi dugo se prala, potom je izašla, obrisala se, navukla ogrtač i otišla u dnevni boravak. Potom je došao Gustaf nakon dugog ručka s nekolicinom Šveđana u prolazu kroz Prag i pitao gdje je Irena. Odgovori mu (miješajući svoj loš engleski i za njega pojednostavljeni češki): »Zvala je. Neće doći prije večeri. Jesi li dobro jeo?«

- Puno, previše!

- Popij digestiv - i nalije liker u dvije čaše.

- To nikada ne odbijam! — uzviknu Gustaf i ispije. Majka je zviždala melodiju valcera njišući bokovima; potom, bez riječi, položi ruke na Gustafova ramena i učini nekoliko plesnih koraka s njim.

- Izvrsnog si raspoloženja - reče Gustaf.

- Da - odgovori majka i nastavi plesati tako upornim i teatralnim pokretima, da i Gustaf, kratko i usiljeno se smiješeći, učini nekoliko pretjeranih koraka i pokreta. Pristao je na tu parodičnu komediju kako bi dokazao da ne želi pokvariti zabavu, a istodobno kako bi stidljivom taštinom podsjetio da je nekoć bio izvrstan plesač i da je to još uvijek. Plešući, majka ga odvede do velikog zidnog zrcala i oboje okrenuše glavu prema njemu, promatrajući svoje odraze.

Potom ga ona pusti te nastaviše pred zrcalom plesati, ne dodirujući se više; Gustaf je pravio plesne pokrete rukama te, baš kao i ona, nije prestajao promatrati njihov odraz. Tako opazi kako se majčina ruka spušta na njegov penis.

Prizor koji se odigrava svjedoči o vječnoj zabludi muškaraca koji se, preuzevši ulogu zavodnika, zanimaju jedino za žene koje bi mogli željeti; ne pada im napamet pomisao da bi ih kakva ružna ili stara žena mogla poželjeti posjedovati. Spavati s Ireninom majkom Gustafu se do te mjere činilo nezamislivim, nemogućim, neozbljnim, da zabezeknut njezinim dodirima ne zna što činiti: prvi mu je refleks odmaknuti njezinu ruku; međutim, ne usuđuje se; jedna se zapovijed od najranije mladosti utisnula u njemu: ne smiješ biti bezobrazan

prema ženi; stoga nastavlja sa svojim plesnim pokretima i preneraženo promatra ruku među svojim nogama.

Držeći još uvijek ruku na njegovu penisu, majka se zib-lje na mjestu i ne prestaje se promatrati; potom pušta da joj se ogrtač rastvori i Gustaf primjećuje bujne grudi te crni trokut pod njima; zbunjen, osjeća kako mu penis raste.

Ne skidajući pogled sa zrcala, majka konačno podiže ruku kako bi je odmah potom uvukla u hlače i prstima obuhvatila penis. On ne prestaje rasti te ona, nastavljajući plesne pokrete pogleda prikovana za zrcalo, zadivljeno usklikne svojim dubokim i treperavim glasom: »Oh! Oh! Zar je to moguće, zar je to moguće!«

Vodeći ljubav, Josef s vremena na vrijeme neupadljivo pogledava na sat: još dva sata, još sat i pol; ovo ljubavno poslijepodne je predivno, ne želi ništa od toga izgubiti, nijedan pokret, nijednu riječ, no kraj se bliži, neizbježno, i mora nadzirati vrijeme koje leti.

Ona također misli na vrijeme koje je sve kraće; njezina besramnost postaje time sve nasrtljivija i grozničavija, govori skačući s jedne maštarije na drugu, sluteći da je već kasno, da se bunilo bliži kraju i da joj budućnost ostaje pusta. Izgovara još nekoliko prostih riječi, no izgovara ih plačući, a potom, tresući se od jecaja, ne može to više izdržati, obustavlja svaki pokret i odguruje ga od svoga tijela.

Ispruženi su jedno pored drugoga, i ona kaže: »Nemoj otići danas, ostani još.« — Ne mogu.

Ona dugo šuti, a potom kaže: »Kada ću te ponovno vidjeti?«

On ne odgovara.

Iznenadnom odlučnošću ona ustaje iz postelje; više ne plače; uspravna, okrenuta prema njemu, govori mu, ne čeznutljivo, nego s neočekivanom žestinom: »Poljubi me!«

On ostaje ležati, oklijevajući. čeka ga, nepomična, proučavajući ga svom težinom života bez budućnosti.

Ne mogavši izdržati njezin pogled, predaje se: ustaje, približava se, spušta svoje usne na njezine.

Ona kuša njegov poljubac, mjeri mu stupanj hladnoće i kaže: »Grozan si!«

Potom se okreće prema svojoj torbi položenoj na noćnom ormariću. Iz nje vadi malenu pepeljaru i pokazuje mu je. »Prepoznaješ li je?«

Uzima pepeljaru i promatra je.

- Prepoznaješ li je? - ponavlja strogo. Ne zna što bi rekao.

- Pogledaj natpis!

Ime je to nekog praškog kafića. No, ono mu ništa ne govori te on šuti. Ona promatra njegovu zbunjenost pozorno i sumnjičavo, sa sve izraženijim neprijateljstvom.

Osjeća se nelagodno izložen tom pogledu i u tom trenutku, vrlo kratko, izranja slika prozora s loncem za cvijeće na dasci i upaljenom svjetiljkom sa strane. No, slika iščezava i on ponovno vidi neprijateljske oči.

Sve joj je jasno: ne samo da je zaboravio njihov susret u baru, istina je još gora: on uopće ne zna tko je ona! Ne poznaje ju! U

zrakoplovu nije znao s kim razgovara. A potom joj, iznenada, pada na um: nikada joj se nije obratio imenom!

- Ti uopće ne znaš tko sam ja!

- Kako to misliš? - odgovara joj očajnički nespretno. Obraća mu se poput suca: »Reci onda moje ime!« Šuti.

- Kako mi je ime? Reci moje ime!

- Imena nisu nimalo važna!

— Nikada me nisi nazvao imenom! Ti me ne poznaješ!

— Molim!

— Gdje smo se upoznali? Tko sam ja?

Želi je smiriti, uzima je za ruku, ona ga odguruje: »Ti uopće ne znaš tko sam ja! Pokupio si neznanku! Vodio si ljubav s neznankom koja ti se ponudila! Iskoristio si nesporazum! Imao si me kao kurvu! Ja sam za tebe kurva, nepoznata kurva!«

Srušila se na postelju i plače.

On vidi tri ispražnjene bočice alkohola, bačene na tlo: »Previše si pila. Glupo je toliko piti!«

Ne sluša ga. Ispruženoj na trbuhu, tijelo joj se trese od jecaja, a u glavi joj tek samoća koja je očekuje.

Potom, kao svladana umorom, prestaje plakati i okreće se na leđa, nesvjesno ostavljajući noge nemarno raširene.

Josef stoji pored postelje; gleda njezino spolovilo kao da gleda u prazno i odjednom vidi kuću od cigle, s jelom. Gleda na sat. U hotelu može ostati još pola sata. Mora se odjenuti i prisiliti je nekako da se i ona odjene.

L.

Kada je skliznuo s njezina djela, ušutjeli su i čula su se tek četiri glazbena komada u neprekidnom slijedu. Nakon dulje stanke, čistim i gotovo svečanim glasom, kao da recitira odredbe kakvog ugovora, majka kaže na svom češko-engleskom: »Nas dvoje smo jaki. We are strong. Ali mi smo i dobri, good, i nikome ne bismo učinili ništa nažao. Nobody will know. Nitko neće ništa znati.

Slobodan si. Možeš kad želiš. Ali nisi obavezan. Sa mnom si slobodan. With me you are free!«

Ovaj put izgovorila je to bez ikakve parodije, krajnje ozbiljnim tonom. A Gustaf, također ozbiljan, odgovara: »Da, shvaćam.« »Sa mnom si slobodan«, te riječi dugo odzvanjaju u njemu. Sloboda: tražio ju je u njezine kćeri, ali je nije našao. Irena mu se podala uz svu težinu vlastita života, dok je on želio živjeti neopterećen. U njoj je tražio bijeg, a ona je pred njim stajala poput izazova, poput rebusa, poput pothvata koji valja izvršiti, poput suca s kojim se valja suočiti.

Promatra tijelo svoje nove ljubavnice dok se diže s di-vana; stoji, izlaže mu svoje tijelo s leđa, jake butine obavljene celulitom; oduševljava ga taj celulit koji kao da iskazuje životnost kože što se njiše, što se mreška, što govori, što pjeva, što se trese, što se pokazuje; kada se prigiba kako bi uzela svoj ogrtač bačen na tlo, on se ne

L može svladati i, dok leži gol na divanu, pomiluje tu prekrasno bujnu stražnjicu, opipava to monumentalno, preobilno tijelo, čije ga velikodušno izobilje tješi i smiruje. Obuzima ga osjećaj spokoja: prvi put u životu spolnost se smješta u prostor bez opasnosti, bez borbi i drama, bez proganjanja, bez okrivljavanja, bez briga; ne mora brinuti ni za što, ljubav je ta koja brine o njemu, ljubav kakvu je priželjkivao i kakvu nikada nije imao: ljubav--odmor; ljubav-zaborav; ljubav-bijeg; ljubav-bezbrižnost; ljubav-beznačajnost.

Majka odlazi u kupaonicu i on ostaje sam: još prije nekoliko trenutaka mislio je daje počinio golem grijeh; no sada zna da njegov ljubavni čin nema nikakve veze s porokom, prekoračenjem ili perverzijom, da je to posve prirodna stvar. S njom, s majkom, on tvori par, ugodno običan, prirodan, odgovarajući par, par starijih i vedrih osoba. Iz kupaonice do njega dopire šum vode, on sjeda na divan i gleda na sat. Za dva sata doći će sin njegove nove ljubavnice, mladić koji mu se divi. Gustaf će ga večeras predstaviti

svojim poslovnim prijateljima. Cijeloga je svoga života bio okružen ženama! Kakvo zadovoljstvo konačno imati sina! Smiješi se i počinje tražiti svoju odjeću razbacanu po podu.

Već je odjeven kada se majka vraća iz kupaonice, s haljinom na sebi. To je pomalo svečana, a stoga i nelagodna situacija, kako to obično biva kada se ljubavnici, nakon prvog ljubavnog čina, suočavaju s budućnošću koju iznenada moraju preuzeti kao odgovornost. Glazba još uvijek odzvanja i kao da im u tom osjetljivom trenutku želi priteći upomoć, prelazi s rocka na tango. Oni poslušno odgovaraju na poziv, grle se i prepuštaju tom jednoličnom, ravnodušnom valu zvukova; ne misle ni na što; prepuštaju se i zanose; plešu, polako, dugo, bez ikakve parodije.

Njezini su jecaji dugo potrajali, a potom su, kao nekim čudom, prestali, popraćeni teškim disanjem: zaspala je; ta promjena bila je začuđujuća i skoro tragikomična; spavala je, duboko, nezaustavljivo.

Nije promijenila položaj, ostala je ležati na leđima, raširenih nogu.

Još uvijek je promatrao njezino spolovilo, to sasvim malo mjesto koje, uz zadivljujuću prostornu štedljivost, osigurava četiri krajnje važne funkcije: uzbuđivanje, spolno općenje, rađanje, mokrenje.

Dugo je promatrao to malo mjesto lišeno svake čari, i obuze ga neizmjerne, neizmjerne tuga.

Kleknu pored postelje, nagnuvši se nad glavu koja je blago hrkala; ta mu je žena bila tako bliska; mogao je zamisliti da ostane uz nju i brine o njoj; jedno su drugom obećali, u zrakoplovu, da se neće raspitivati o uzajamnim osobnim životima; ništa, dakle, o njoj nije znao, no jedno mu se činilo jasnim: bila je zaljubljena u njega, spremna poći s njim, sve napustiti, sve započeti. Znao je da ga zove upomoć. Imao je priliku, zasigurno posljednju, biti korisnim, pomoći nekome i, u svom tom mnoštvu stranaca kojima je ovaj planet napučen, naći sestru.

Stao se odijevati, obazrivo, u tišini, kako je ne bi probudio.

Kao svake nedjelje uvečer, bila je sama u svom skromnom jednosobnom stanu siromašne znanstvenice. Išla je amo--tamo jedući isto što i u podne: sir, maslac, kruh, pivo. Kao vegetarijanka bila je osuđena na tu prehrambenu jednoličnost. Još od boravka u planinskoj bolnici meso je podsjećalo da se njezino tijelo može izrezati i pojesti kao i tijelo kakva goveda. Naravno, ljudi ne jedu ljudsko meso, to bi ih prestrašilo. No, taj strah upravo i potvrđuje da se čovjek može pojesti, prožvakati, progutati, pretvoriti u izmet. A Milada zna da je strah od mogućnosti da se bude pojeden tek posljedica jednog drugog, općenitijeg straha koji je u pozadini svakoga života: strah od isključivo tjelesnog postojanja, bivanja jedino kroz tijelo.

Dovršila je večeru i pošla u kupaonicu oprati ruke. Potom je podigla glavu i ugledala se u zrcalu iznad umivaonika. Bio je to sasvim drukčiji pogled od onog kojim je nešto ranije promatrala svoju ljepotu u izlogu. Ovaj put bio je to napet pogled; polako je podigla kosu koja joj uokviruje obraze.

Promatrala se, kao opčinjena, dugo, jako dugo, potom je spustila kosu, namjestila je oko lica i vratila se u sobu.

Tijekom studija privlačili su je snovi o putovanjima na druge zvijezde. Kakva bi sreća bila otisnuti se daleko u svemir, negdje gdje se život očituje drukčije nego ovdje i gdje tijelo nije potrebno! No, usprkos svim svojim začu-Neznanje dujućim raketama, čovjek nikada neće napredovati daleko u svemir. Kratkotrajnost njegova života pretvara nebo u crni poklopac, o koji će on uvijek udarati glavom i padati na zemlju gdje sve što živi jede i može biti pojedeno.

Jad i ponos. »Na konju smrt i paun.« Stajala je kraj prozora i promatrala nebo. Nebo bez zvijezda, crni poklopac.

Sve je svoje stvari spremio u kovčeg i ogledao se po sobi kako ništa ne bi zaboravio. Potom je sjeo za stol i, na komadu papira sa zaglavljem hotela, napisao: »Lijepo spavaj. Soba je tvoja do sutra u podne...« Htio joj je reći još nešto vrlo nježno, no istodobno sebi nije dopustio da ostavi bilo kakvu neiskrenu riječ. Konačno je dodao: »...sestro.«

Položio je papir na sag pored postelje, kako bi bio siguran da će ga vidjeti.

Uzeo je karton s natpisom: ne smetaj, don't disturb; izlazeći, osvrnuo se još jednom prema njoj koja je spavala, a potom je, u hodniku, objesio karton o kvaku navratima koja je tiho zatvorio.

U predvorju je odasvud dopirao češki i ponovno je to bio jednoličan i otupjeli jezik koji nije poznao.

Podmirujući račun, rekao je: »Jedna je gospoda ostala u mojoj sobi. Otići će kasnije.« A kako bi bio siguran da na nju nitko neće baciti neprimjeren pogled, pred recep-cionera je položio novčanicu od petsto kruna.

Sjeo je u taksi i krenuo za zračnu luku. Bila je već večer. Zrakoplov je poletio prema crnom nebu, a potom uronio među oblake. Nekoliko trenutaka kasnije nebo se otvorilo, spokojno i prijateljsko, posuto zvijezdama.

Gledajući kroz prozorčić, vidio je, u dnu neba, nisku drvenu ogradu, a pred kućom od cigle, vitu jelu poput podignute ruke.

Dovršeno 1999. godine.

Table of Contents

[Start](#)